

DOI No: <http://dx.doi.org/10.29228/Joh40013>

**Makale Türü:** Araştırma makalesi  
**Geliş Tarihi:** 04.12.2019  
**Kabul Tarihi:** 22.05.2020  
**On-line Yayın:** 25.06.2020

**Article Type:** Research article  
**Submitted:** 04.12.2019  
**Accepted:** 22.05.2020  
**Published Online:** 25.06.2020

#### Atıf Bilgisi / Reference Information

Köse, B. A., (2020). İslam Kaynaklarının Kafkasya Türk Tarihi Açısından Değerlendirilmesi-Sâcoğulları Dönemi. *Journal of History School*, 46, 1436-1470.

## İSLAM KAYNAKLARININ KAFKASYA TÜRK TARİHİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ - SÂCOĞULLARI DÖNEMİ-

Bayram Arif KÖSE\*

### Özet

İslam tarihinin önemli safhasını oluşturan İran'ın fethini müteakip yaşanan gelişmeler Türklerin Müslümanlarla ilişkilerine dair büyük öneme sahiptir. Özellikle Kafkasya coğrafyasında, Doğu Roma ile Müslümanların çıkar çatışmaları ve Türklerle yapılan çarpışmalar bölge tarihinin seyrini değiştirmişti. Abbasiler döneminde ise bölgenin Türk valilerince idare edilmesi bu kez Müslüman Türklerle bölge halkı arasında yeni bir dönemi başlatmıştı. Sâcoğulları hanedanının bölgede idareyi tamamen kontrol altına alıp diğer güçlerin etkisinden arındırması, bölgenin İslamlaşmasının yanı sıra Türkleşmesinin de önünü açmıştı. Yaradılıştan yaşadıkları döneme kadar olayları kronolojik olarak ele alan İslam müellifleri bu hanedan hakkında oldukça fazla malumat aktarmış olmalarına rağmen, onların bölgedeki faaliyetlerine dair malumatlar hususunda biraz eksik kalmışlardır. İslam kaynaklarından başta, Taberî'nin *Tarih*'i olmak üzere *Kütâbü'l-Uyûn*, İbn Miskeveyh'in *Tecâribü'l-ümem*'i, Zâfir el-Ezdi'nin *Ahbârü ed-Düvelü'l-münkâtü'a*'sı, İbnü'l-Cevzi'nin *el-Muntazam*'ı İbnü'l-Esîr'in, *el-Kâmil fi't-Târih*'i, Nüveyrî'nin, *Nihâyetü'l-ereb*'i ve Zehebî'nin *Târihu'l-İslâm*'ı gibi kronikler Sâcoğulları hakkında fazlaca malumat vermektedirler. Bu çalışmada; Arapça yazılmış olan İslam kaynakları incelenerek Sâcoğulları hakkında verdikleri malumatlar değerlendirilmeye çalışılmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Kafkasya, Sâcoğulları, Azerbaycan, Abbasiler

\* Doç. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,  
b.arifkose@artvin.edu.tr, Orcid: 0000-0002-9900-9835

## Evaluation of Islamic Resources in Terms of Caucasus Turkish History - *Sajids Period-*

### Abstract

Developments following the Muslim conquest of Iran not only do constitute important phases of the Islamic history, but they have also great significance in terms of the relationship between Turks and Muslims. Particularly in the Caucasian geography, the conflicts of interests between the East Roman Empire and Muslims, and clashes with Turks changed the course of history in the region. As to the Abbasid period, the rule of Turkish governors in the region started a new era for Muslim Turks and the local people. When the Sajid dynasty took command of the entire region and put an end to the influence of other actors, it paved the way for both Islamization and Turkification of the region. Although the Islamic writers who addressed all the events chronologically since creation until their time provided much information about this dynasty, their knowledge on the activities of the dynasty in this region was somehow insufficient. Islamic chronicles such as *Kitâbü'l-Uyûn*, *Tajârîb al-Umam* by Ibn Miskawayh, *Akhbar Al-Duwal Al-Munqatîa* by Zafir al-Azdi, *al-Muntazam* by Ibn al-Jawz, *el-Kâmil fi't-Târih* by Ibnü'l-Esîr, *Nihâyetü'l-ereb* by Nüveyrî, *Târihu'l-İslâm* by Zehebî and *the History* of al-Ṭabarî in particular give considerable amount of information about the Sajid dynasty. This study examined the Islamic sources in Arabic and attempted to assess their account of the Sajid dynasty.

**Keywords:** Caucasus, Sajids, Azerbaijan, Abbasid

### GİRİŞ

İran'ın fethini müteakip 22 (643) yılında Müslüman akınlarının başladığı Güney Kafkasya,<sup>1</sup> çeşitli milletlerin yanı sıra Türk tarihinin kadim coğrafyaları arasında yerini almıştır. Müslüman Türkler içinse en önemli dönem, Türklerin bu coğrafyada kurdukları ilk Müslüman hanedanlık olan Sâcoğulları dönemidir. İlk atası Türk kumandanlarının ileri gelenlerinden Ebü's-Sâc Dîvdâd olduğu anlaşılan, Üsrüşene<sup>2</sup> kökenli bu Türk aile, yaklaşık 40 yıl boyunca halifelere

<sup>1</sup> Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, (trc. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s. 225-242, 372-377.

<sup>2</sup> Büyük ve zengin bir şehir olarak kayıtlara geçen Üsrüşene, bazı coğrafya müelliflerine göre şehir adı olmayıp içerisinde yaklaşık 400 kadar kalenin var olduğu büyük bir bölgenin adıdır. Başkenti Buncikes olduğu belirtilen bu büyük Türk beldesinin yaklaşık 12 tane daha şehri bulunmaktaydı. Konum olarak Fergana vadisinin girişini oluşturmakta, Seyhun Nehri'nin güneyinde, Semerkand'ın kuzey doğusunda yer alıp Mâverâünnehir'in önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Ahmed b. Ebî

hizmet etmiş ve Abbasilerin stratejik mevkilerinin koruyucuları olmuşlardı. Ebü's-Sâc Dîvdâd'ın Bâbek, Mâzyâr ve Mengü-Çur isyanlarının bastırılmasında aldığı önemli görevlerin yanı sıra Tarik Mekke (Mekke Yolu), Diyârımudar (Diyâr-ı Mudar),<sup>3</sup> Diyârırebîa, Kınnesrîn,<sup>4</sup> Avâsım<sup>5</sup> ve Halep gibi önemli bölgelerin valiliğini üstlendiği görülmektedir.<sup>6</sup> Kendisinden sonra yerine geçen

---

Ya'küb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzıh el-Ya'kübî, *Kitâbü'l-Büldân*, (neşr. Michael Jan De Goeje), Leyden 1892, s. 293; Ebü İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî el-İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, (tahk. Muhammed Câbir Abdulâl el-Hînî), 1961, s. 182-183; Ebü'l-Kâsım İbn Havkal en-Nasîbî, *Kitâb-ı Sûretü'l-arz*, (Primum ed. Michael Jan De Goeje), (ed. J. H. Kramers), Bibliotheca Geographorum Arabicorum c. 2, Leyden 1967, s. 503; Şemsüddîn Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ eş-Şâmî el-Makdisî el-Beşşârî, *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, (neşr. Michael Jan De Goeje), Brill 1877, s. 265-266; Şihâbüddîn Ebî Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu'cemü'l-büldân*, c. 1, Beyrut 1977, s. 197; J. H. Kramers, "Üşrüşene", *IA*, c. 13, İstanbul 1986, s. 132; C. Edmund Bosworth, "Osruşana", *Encyclopaedia Iranica*, July 20/2005, s. 924-925;

<sup>3</sup> Cezîre'yi oluşturan iki diyardan biri olan ve Arapların dört ana kolundan Benî Mudar'ın bulunduğu Diyârımudar, Dicle Nehri ile Fırat Nehri arasında bu günkü Urfa, Harran, Rakka, Samsat, Karkîsiyâ, Suruç ve Re'sül'ayn gibi merkezleri içerisine almaktaydı. İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 51-55; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, c. 2, s. 494; Mustafa Sabri Küçüktaşçı, "Mudar (Benî Mudar)", *DİA*, c. 30, 2005, s. 358-359.

<sup>4</sup> Bazen Avâsım'a dâhil edilmiş ve Halep'e bir merhale (8 fersah) mesafede olan dönemin mamur ve zengin şehri, İstahrî'ye göre burada bulunan bir köye atfen bu adı almıştır. Makdisî ise altı eyalete ayrılan Dimaşk bölgesinin bir eyaleti olduğunu belirtir. İslam fetihleriyle birlikte ordugâh olarak önem kazanan Kınnesrîn, en geniş sınırlarına Abbasiler zamanında ulaşarak Rumlarla savaşlarda ön plana çıkmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Belâzurî, *Fütühu'l-büldân*, s. 154, 220; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 46; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 178; *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, (neşr. Vladimir Minorsky), (çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul 2008, s. 110; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 60, 154; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, c. 4, s. 403-404; İmâdüddîn İsmâil b. Muhammed b. Ömer Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân*, (neşr. M. Reinaud), Paris 1840, s. 267.

<sup>5</sup> Müslümanlarla Doğu Roma arasında kalan ve tahkim edilmiş, korumak anlamına gelen Avâsım, Müslümanların gaza dönüşlerinde sığındıkları yerdir. Hârûn Reşîd (H.170-193/786-809) döneminde, Menbic, Dülûk, Ra'bân, Kûrus, Antakya ve Tizin'in birleştirilmesiyle oluşturulmuş bölgeye Avâsım adı verilmişti. Belâzurî, *Fütühu'l-büldân*, s. 154-155; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 168-187; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, c. 4, s. 165-166; Hakkı Dursun Yıldız, "Avâsım", *DİA*, c. 4, 1991, s. 111.

<sup>6</sup> Ebî Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tarih-i Taberî (Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk)*, c. 9, (neşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm), Kahire 1960-1970, s. 11-17, 41-52; *Kitâbü'l-Uyûn ve'l-Hadâik fî Ahbâri'l-Hakâik*, c. 3, (ed. Michael Jan De Goeje), Brill 1871, s. 288, 358-388; Ebü Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'küb Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve Te'âkibü'l-himem*, c. 4, (neşr. Muhammed Ali Beydun), Beyrut 2003, s. 20-39, 411; Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, c. 11, (neşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Mustafa Abdülkâdir Atâ), (indeks. İbrâhîm Şemseddîn, Beyrut 1993), Beyrut 1992-1995, s. 73-74; Ali b. Muhammed b. Abdilkerim el-Cezerî eş-Şeybânî Ebu'l-Fida İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Târîh, (İslâm Tarihi)*, c. 5, (trc. heyeti: Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe), Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 480-484, 487-506.

çocukları Muhammed el-Afşin ve Yusuf b. Ebü's-Sâc da Abbasi Devleti'nin önemli asker ve valileri arasında yerini almıştı. Afşin'in Azerbaycan valiliği öncesinde Mekke Yolu ve Haremeyn valiliğine getirilmesinden başka, Dımaşk hâkimiyeti için Tolunoğulları ve İshak b. Kündacık'la girdiği mücadele oldukça önemlidir. Onun 276 (889) yılında Azerbaycan'a tayin edilip Merâga'yı ele geçirmesi bölgede Türk tarihi açısından önemli gelişmelerin ilk adımıydı.<sup>7</sup> Başkentini Erdebil'e taşıyan Afşin, gerek Ermeni krallarıyla, gerekse Doğu Roma'yla mücadelesinde çok başarılı girişimlerde bulunmuştur. Ermeni krallarının onun elinden taç giymesi bölge halkını kendisine bağlamıştı. Bunun yanı sıra, Doğu Roma'nın bölge halkına müdahalesinin önüne geçmek için yaptığı Alagöz Dağı (Aragac/Aragats/Alakiaz) Savaşı, Ermeni kral ailesinin sığındığı Kars Kalesi'ne yaptığı akın, Van Seferleri ve Vaspuragan'daki Ardzrouni hanedanını kontrol altına alması onun döneminin en önemli olayları arasındadır. 288 (900-901) yılında vebadan ölümü hanedanı kısa süreliğine sarsmış olsa da kardeşi Yusuf'un işleri ele alıp hanedanı toparladığı görülmektedir. Yusuf, yönetiminin ilk yıllarında Ermeni krallarıyla anlaşma

---

<sup>7</sup> Taberî, *Tarih-i Taberî*, c. 9, s. 553-554, c. 10, s. 68-70; *Kitâbü'l-Uyûn ve'l-Hadâik fî AHBârî'l-Hakâik*, c. 4/1, (neşr. Ömer Saidi), Şam 1972, s. 39; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. 12, s. 207; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, c. 4, s. 340-341, 362, 380; eş-Şeyhü'l-İmâmü'l-âlim-i Cemâleddin Ebî'l-Hasan Ali b. el-Fakîhü'l-İmâm-ı Ebî'l-Mansur Zâfir b. el-Hüseyn b. Gâzi el-Halebî el-Ezdî, *Ahbârü ed-Düvelü'l-Mümgatü'a (ed-Devletü's-Sâciye bi'l-Cibâl)*, (ed. G. W. Freytag), Locmani Fabulae et Plura Loca Ex Codicibus Maximian Partem Historicis Selecta in Usum Scholarum Arabicarum, Bonnae, Apud A. Marcum 1823, s. 34-35; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 6, s. 194-197, 260-266, 283, 327; Rükneüddin Baybars el-Mansûri ed-Devâdâr, *Zübdetü'l-fikre fî târihi'l-hicre*, c. 5, Bibliothéque Nationale de France, Arapça El Yazması No:1572, s. 49, 92, 105, 117; Ebu'l-Fida İsmail İmadü'd-Din İbn Ömer İbn Kesîr İbn Davud İbn Kesîr el-Dımaşkî el-Kureşî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 11, (çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1985, s. 98-110; Şihâbüddin Ahmed b. Abdilvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fününi'l-edeb*, c. 28, (tahk. Abdülmecid Turhaynî), (neşr. Muhammed Ali Beydun), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2004, s. 11-13; Cemâlüddin Ebü'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağriberdi el-Atâbekî, *en-Nücümü'z-zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, c. 3, (neşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin), Beyrut 1992, s. 63; Ebû Bekr b. Abdillâh b. Aybek ed-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer ve Câmî'u'l-gurer*, c. 5, (neşr. Selâhaddin el-Müneccid), Kahire 1961, s. 286, 345, 366, c. 6, s. 59; Takıyüddin Ahmed b. Ali el-Makrizî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hutat ve'lâsâr*, c. 1, (tahk. Muhammed Zinhum, Medîha eş-Şarkâvî), Kahire 1998, s. 885-886; Şemsüddin Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, c. 6, (neşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut 2003, s. 656; Maçoudi, *Les Prairies D'or*, (metin ve trc. C. Barbier de Meynard, Pavet de Courteille), A L'Imprimerie Impériale, Paris 1823-1877, c. 2, s. 20-22, c. 5, s. 231, c. 7, s. 118-119, vd.; Yıldız, "Sâcoğulları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. 6, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s. 81-136; M. Defrémery, "Mémoire Sur La Famille Des Sadjides", *Journal Asiatique*, Paris 1848, s. 1-78; Ebülfez Elçibey, *Tolunoğulları Devleti (868-905)*, (yayına haz. Fazil Gezenferoğlu), Ötüken Neşriyat, İstanbul 1997, s. 88-89; Bayram Arif Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya 276-317/889-929*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 99, 125, 142, vd.

yoluna gittiye de bunu bir süreliğine başaramamış ve eski çarpışmalar devam etmiştir. Daha sert mizaçlı olduğu anlaşılan Yusuf dönemine damga vuran olayların başında onun sık sık halifeyle arasının bozulması gelmektedir. Bu durum Abbasilerin bölge politikalarını şekillendirmişti. 292-293 (905) yılında Yusuf'un bölgede bağımsız davranışları Halife Müktefi-Billâh'ı (289-295/902-908) Ermeni Kralı I. Simbat'la anlaşma yoluna itmişti. Ancak Müktefi'nin Yusuf'u affedip bölge valisi olarak tanınması I. Simbat'ı zor durumda bırakmıştı. Bundan sonra Kafkasya siyasetini I. Simbat'ı saf dışı bırakıp Ermeni feodallerini kendine bağlamak üzerine yoğunlaştıran Yusuf, ilk iş olarak I. Simbat'ı ele geçirmek istiyordu. Balık Pazarı (Dsknavadjar) mevkiinde 910 yılında yapılan ilk ciddi savaş Uti bölgesinden Sevordiklerin I. Simbat aleyhine savaştan çekilmesi neticesinde Müslümanlar lehine sonuçlandı. I. Simbat yeğenini kaybettiği bu savaşta çok sayıda esir vermişti.<sup>8</sup>

Balık Pazarı Savaşı'nda gösterdiği başarı ve Rusların 300 (912-913) yılında Gîl, Deylem, Cürçân, Berzea, Arran, Beylekan ve Azerbaycan üzerinden düzenlediği akınları geri püskürtmesi, Müslümanların bölge hâkimiyetini kalıcı olarak pekiştirmişti.<sup>9</sup> Kral I. Simbat'ı ele geçirmek üzere giriştiği mücadelelerde kazanan taraf Müslümanlar olmuş ve bölgedeki yerel feodal beylere teker teker boyun eğdirmişti. Ermeni krallarının kendi istekleriyle Yusuf'tan taç giymesi, Sâcoğullarının gücünün zirvesinde olduğunu göstermektedir. Bunlardan başka Doğu Roma'nın bölge üzerinde emellerinden vazgeçmediği görülmektedir. Özellikle dönemin en önemli şahidi olan ve Türk-Ermeni ilişkilerinin yakın tanığı olarak kaleme aldığı *History of Armenia* adlı eseriyle tanınan Gatoğigos Yovhannēs Drasxanakerc'i (850-929) bu dönemde yaşananların aynı zamanda baş aktörlerindedir. Özellikle Yusuf tarafından esir edilip zincirlenmiş bir şekilde yapılan seferlere iştirak etmesi olayları yakından görme fırsatı vermiştir. Ayrıca hem Müslümanlarla hem de diğer Ermeni krallarla yaşanan sıkıntılarda arabuluculuk ve elçilik görevi yapan Yovhannēs, bu alanda aktardığı bilgilerle İslam müelliflerinin hiçbir şekilde değinmediği olaylara değinmektedir. I.

---

<sup>8</sup> Yovhannēs Drasxanakerc'i, *History of Armenia*, (trans. and commentary. Rev. Krikor H. Maksoundian), U.S.A. 1987, s. 137-138, 147-149, 158-160, 167-169, 170; Açoğh'ig de Daron (Asolik), *Histoire Universelle Par Étienne Asolik de Tarôn Traduite de l'arménien et Annotée*, Livre III, (neşr. E. Dulaurier), Paris 1883, s. 13, 16-18; Thoma Ardzrouni, *Histoire des Ardzrouni*, (çev. Marie Félicité Brosset), Collection D'Historiens Arméniens, S.-Petersbourg 1874, s. 193-194, 220; Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Hallikân, *Vefayâtü'l-a'yân*, c. 2, (neşr. İhsan Abbas), Beyrut 1968-1972, s. 250; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, c. 6, s. 661; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 6, s. 342; Köse, *Sâcoğulları*, s. 188, 193, 223.

<sup>9</sup> Maçoudi, *Les Prairies D'or*, c. 2, s. 20-22; Minorsky, *A History of Sharvân and Darband in the 10th-11th Centuries*, Cambridge 1958, s. 152; Yıldız, "Sâcoğulları", s. 120; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 7, s. 75-78;

Simbat'ın öldürülmesinden sonra yerine geçen oğlu II. Aşot da sık sık feodal isyanlarla karşılaşmış, buna rağmen babasının intikamını almak için büyük bir hırsla Müslümanlara karşı çete savaşları başlatmıştı. Bu döneme damga vuran olayların başında ise Yovhannēs'in İstanbul patriğiyle Ermenistan'daki olayları müşahedeye yönelik mektuplaşmalarıydı. Kostantinopolis Patriği Nikolaos, Yovhannēs tarafından gönderilen mektubu okuyunca ona "*Sevgili Kardeşim*" diye hitap ettiği bir mektup gönderdi. Bu ikilinin mektuplaşmalarının özünde Müslüman Türklerin, yani Sâcoğullarının Kafkasya'dan atılmasına yönelik bir haçlı ittifakı çağrısı vardı. Dini liderler bu çağrıyı yaparken krallar da buna uygun hareket ediyordu. İlk olarak Doğu Roma İmparatorluğu, II. Aşot ve Yovhannēs'le görüşmek ve onları İstanbul'a davet etmek üzere Teodoros Vasilikons'u (Theodorus Basilicus) bölgeye gönderdi. İstanbul'da Khalkedon yanlısı olmaya zorlanmaktan korkan Yovhannēs bu çağrıyı seyahate çıkararak geçiştirdi. Tahminen 920 yılındaki mektuplaşmaların hemen akabinde 921 yılında davete uyan II. Aşot ise eskiden beri Sâcoğullarının bölgedeki faaliyetlerinden rahatsız olan Doğu Roma sarayında çok saygın bir törenle karşılanmış ve Müslümanlarla olan savaşlarda onların desteğini almıştı. Bunun için ülkesine dönerken yanına Romalı askerlerden oluşan yardımcı bir birlik verilmişti.<sup>10</sup>

Bundan sonraki dönemde II. Aşot'u da kendine tabi ederek Ermenistan'da sorunları çözen Yusuf, valilik bölgesinin dışındaki yerlerle ilgilenmeye başlamıştı. Birkaç kez hapse atılmış olmasına rağmen gittikçe büyüyen Karmatî isyanlarına karşı hilafet merkezi kendisine ihtiyaç duymuş ve onu olağan üstü yetkilerle 314 (926-927) yılında tüm doğu illerinin valisi olarak atamıştı. Böylelikle bir defa daha hapisten güçlü bir şekilde çıkan Yusuf, ilk iş olarak asker toplamaya başlamıştı. Bu sırada kendisinin Karmatî olduğunu ileri sürerek iftira eden veziri Muhammed b. Halef en-Neyremânî ile mücadele halindeydi.<sup>11</sup> Yusuf'un belki de en büyük hatalarından biri doğu illerini yönetirken Ermenistan'dan askerlerinin çoğunu çekerek bu alanı boş bırakması olmuştu. Geride bıraktığı az sayıdaki Müslüman garnizonlar Ermeniler tarafından

<sup>10</sup> Yovhannēs, *History of Armenia*, s. 165-166, 189-198; Yıldız, "Sâcoğulları", s. 124-125; René Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 437-438; Father Michael Chamich, *History of Armenia*, Vol. 2, 1827, s. 49-50.

<sup>11</sup> İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, c. 5, s. 66-67, 83-84, 94, 96, 188; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 6, s. 487, 502-505, 512; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. 11, s. 272-275; Ebü'l-Hasen Hilâl b. el-Muhassin, *Tuhfetü'l-ümerâ fî târihi'l-vüzerâ*, (neşr. Abdüsettâr Ahmed Ferrâc), Kahire 1958, s. 55; Muhammed b. Abdilmelik el-Hemedânî, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, (neşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim), Beyrut 1961, s. 241; Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, c. 5, s. 194-195; Abdurrahmân İbn Haldûn, *Târihi İbn Haldûn (Dîvânü'l-mübtede ve'l-haber fî târihi el-Arab ve'l-Berber ve men-âsarahüm min-zevi's-sâni'lekber*, c. 3, (neşr. Halil Şehade, Süheyl Zekkar), Beyrut 2000, s. 464.

mağlup ediliyordu. Neticede Karmatî isyanlarına yoğunlaşan Yusuf az sayıdaki isyancılar karşısında mağlup olup esir oldu ve kısa süre içerisinde kurtarılmayı beklerken 315 (927-928) yılında tüm adamlarıyla birlikte öldürüldü.<sup>12</sup> Bundan sonra yerine Ebü'l-Müsâfir Feth ve Müflih el-Yusuflî geçmiş olsa da bölgede hanedanın etkinliğinin sonu gelmişti.<sup>13</sup> Bundan sonra Sâciyye olarak adlandırılan askeri birliğin, İbn Râik'in onları 7 Zilhicce 324 (26 Ekim 936) tarihinde ortadan kaldırmasına kadar bir müddet daha Bağdat'ta faaliyet gösterdikleri görülmektedir.<sup>14</sup>

### 1) Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*

Güney Kafkasya'nın Sâcoğulları idaresindeki yaklaşık 40 yıllık tarihi pek çok Müslüman müellifin dikkatini çekmiş olsa da bu döneme dair aktardıkları bilgiler Sâcoğullarının vali atanma yıllarıyla sınırlı kalmış ve bölgedeki faaliyetleri hakkında bilgiler verilmemiştir. Ancak hanedanın Azerbaycan hâkimiyetinden önceki siyasi yaşamları, menşeleri ve askeri görevlerde yer almış olan hanedan mensupları bu görevleri münasebetiyle bu kaynaklarda yeterince yer bulmuştur. Bu bağlamda Sâcoğullarından bahseden ilk kaynak Taberî'nin tarihi hadiseleri hicri yıl esasına göre sıraladığı *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* adlı İslam tarihidir. 224-225 (839) yılında Taberistan'ın merkezi Âmül'de dünyaya

---

<sup>12</sup> Yusuf'un Karmatîlerle mücadelesi ve öldürülmesi hakkında bkz. *Kitâbü'l-Uyûn*, c. 4/1, s. 239-240; Arîb b. Sa'd el-Kurtubî, *Sılatü Târîhi't-Taberî*, (neşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim), Beyrut 1961, s. 115; Kâdî Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdülcebbar el-Hemedânî el-Esed Ebâdî Ebü'l-Hüseyn, *Tesbîtü delâ'ili'n-nübüvve*, c. 2, (neşr. Abdülkerim Osman), Beyrut 1966, s. 381-396; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, c. 5, s. 101-102; Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s. 254; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 6, s. 510; Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, c. 5, s. 202-203; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, c. 23, s. 42; Müstevfî el-Kazvînî, *Târîh-i Güzide*, (neşr. Abdülhüseyn Nevâî), Tahran 1364, s. 339-340; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, c. 7, s. 21; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. 11, s. 272-275; c. 3, s. 471; Makrîzî, *Kitâbü'l-Mukaffa'l-Kebîr*, c. 3, (tahk. Muhammed el-Ya'lâvî), Beyrut 1991, s. 294; İbnü'l-İmâd el-İmâm Şihâbüddîn Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed el-Akeriyyî el-Hanbelî el-Dımaşkî, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, c. 4, (neşr. Abdülkâdir el-Arnaût, Mahmûd el-Arnaût), Beyrut 1986-1995, s. 76; Ebü'l-Hasen Sâbit b. Sinân b. Sâbit b. Kurre es-Sâbî, *Târîhu ahbâri'l-Karâmita*, (neşr. Süheyl Zekkar), Beyrut 1971, s. 47-48; Zâfir el-Ezdî, *Devletü's-Sâciye*, s. 39; Ardzrouni, *Histoire des Ardzrouni*, s. 233; el-Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *Kitâbü'l Bed ve't-Târih*, (neşr. M. CL. Huart), Paris 1903, s. 96; Köse, *Sâcoğulları*, s. 279, 311, 332.

<sup>13</sup> Ardzrouni, *Histoire des Ardzrouni*, s. 233; Arîb b. Sa'd, *Sılatü Târîhi't-Taberî*, s. 125; Yıldız, "Sâcoğulları", s. 135; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 6, s. 544; M. X. Şerifli, *IX Asrın İkinci Yarısı-XI Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Bakü 2013, s. 133-134.

<sup>14</sup> İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-a'yân*, c. 2, s. 250-251; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, c. 5, s. 126-128, 132-138; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 6, s. 561-567; Köse, *Sâcoğulları*, s. 353-367.

gelmiş olan Taberî, babasının gördüğü rüya üzerine büyük bir âlim olarak yetiştirilmiştir. Âmül'de Kur'ân-ı Kerîm'i ezberleyerek başladığı tahsil hayatına ilim merkezlerini dolaşmakla devam ederek, çeşitli ilim dallarında tanınmış bir âlim olmuştur. Yaklaşık elli yıl kadar Bağdat'ta bulunan Taberî, hiçbir resmi görevi kabul etmemekle birlikte devlet merkezinde yaşanan hadiselerle yakından şahitlik etti. Pek çok eser veren müellifin, konumuzla alakalı olup kendisinin en çok bilinen eseri *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* adıyla günümüze ulaşan kroniğidir. *Ahbâru'r-Rüsûl ve'l-Mülûk*, *Târîh'i Ca'ferî* veya *Târîh-i Taberî* adlarıyla da bilinen ve yaradılıştan müellifin ölümünden sekiz yıl öncesi olan 302 (924) yılına kadar ki olayları kapsayan bu eser savaş ortamında yazılmış eşsiz bir kaynaktır. İslamiyetin ilk yıllarına dair aktardıkları diğer eserlerdeki bilgilerle kıyaslanmayacak kadar değerlidir. Sâcoğullarıyla ilgili kısım eserin ikinci bölümde yer almaktadır. Bu bölüm Hz. Muhammed (s.a.v.) zamanından 4. yüzyılın başlarına kadarki olaylar nakledildiği için eserin en önemli kısmı sayılmaktadır. Birden fazla neşre sahip olan eser, pek çok şarkiyatçının bir araya gelmesiyle Michael Jan De Goeje öncülüğünde 1879-1900 yıllarında Leyden'de neşredilmiştir. Mukaddime, başlangıçtan Dört Halife dönemine kadarki olayların yer aldığı birinci bölümü 6 cilt, Emeviler dönemini ele alan ikinci bölümü 3 cilt, Abbasiler dönemini ele alan üçüncü bölümü 4 ciltten mürekkep olan bu eserin tamamı lügat, indeks ve zeyillerle birlikte 15 cilttir. Ayrıca eser zeyilleriyle birlikte 1960-1970 yılları arasında Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim tarafından Kahire'de neşredilmiştir. Müslüman birliklerin Kafkasya'daki faaliyetleri ve burada yapılan anlaşmalardan başka, Sâcoğullarının kökeni, onların atası sayılan Ebü's-Sâc Divdâd'ın Bâbek isyanının bastırılmasındaki rolü, 224 (838-839) yılında Mâzyâr b. Kârin üzerine gönderilen birliklerde yer alması, Azerbaycan'da isyan eden Mengü-Çur'a karşı görevlendirilmesi ve 255 (869) yılında Zenci isyanına karşı görevlendirilmesi gibi askeri görevleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Askeri görevlerinin yanı sıra 251 (865) yılında Abbasilerde Türklerin bizzat müdahil olduğu ve taht mücadelelerinin yoğun yaşandığı Müstâin-Billâh'la (248-252/862-866) Mu'tez-Billâh (252-255/866-869) arasındaki mücadelelerde takındığı tavır hakkında da bilgiler vardır. Bunlardan başka Mekke Yolu, Ahvaz, Halep ve Kinnesrîn valilikleri gibi idari görevlere getirilmesine dair malumatlar da yer almaktadır. Sonrasında Bağdat'ı kendi hâkimiyetine almak isteyen Ya'kûb b. Leys es-Saffâr'ın saflarına katıldığından bahseden müellif bu sırada yaşanan olaylar ve sonrasında onun Bağdat'a doğru yola çıktığı sırada Rebûlâhir 266 (Kasım-Aralık 879) tarihinde Hûzistan'ın şehirlerinden Cündîşâpûr'da vefat ettiğini belirtmektedir. Bundan sonra Sâcoğullarıyla ilgili olarak hanedanın başına geçecek olan Afşin'in de tıpkı babası gibi çeşitli idari görevleri hakkında bilgiler vermektedir. Onun Azerbaycan valisi olmadan önce Haremeyn ve Mekte

Yolu Valiliği'ne getirildiğine değinen müellif, onun Mekke'yi zencilerden kurtardığını belirtmektedir. Ayrıca 268 (881-882) yılında Vâsıt'ta isyancıları etkisiz hale getiren Afşin, Hârûn b. Muhammed b. İshak el-Hâşimî'nin Hac Emirliği döneminde hac yolunun güvenliğini sağlamakla görevlendirilmişti. Mısır ve Dımaşk'a hâkim olma girişimleri ve 273 (886) yılında İshak b. Kündacık'la giriştiği mücadeleler de müellifin ele aldığı konulardandır. Afşin'in Azerbaycan'a vali atanmasına değinen Taberî onun valilik yılına dair İbnü'l-Esîr'in verdiği tarihle ihtilafa düşmüştür. Taberî, İbnü'l-Esîr'in aksine Afşin'in Halife Mu'temid-Alellah'ın (256-279/870-892) kardeşi Muvaffak tarafından 276 (889) yılında bölgeye gönderilişini değil de 9 yıl sonra 285 (898) yılında Halife Mu'taz'ın-Billâh (279-289/892-902) tarafından ikinci gönderilişini esas almıştır. Bundan sonra Afşin'in Merâğa hâkimi Abdullah b. Hüseyin el-Hemdânî'yi etkisiz hale getirip Merâğa'ya hâkim olmasına değinmiştir. Son olarak Afşin'in yakın adamı olan Vasîf'in 287 (900) yılı faaliyetleri hakkında bilgiler vermiştir. Sâcoğullarına dair elimizdeki ilk eser olmasına ve onların çeşitli görevlerine dair malumatlar vermesine rağmen bu eserde Sâcoğullarının Kafkasya'daki faaliyetlerine ve Ermeni krallarıyla olan mücadelelerine dair herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Buna rağmen Taberî'nin aktardıkları kendisinden sonra yazılacak olan pek çok esere kaynaklık etmektedir.<sup>15</sup>

## 2) Arîb b. Sa'd el-Kurtubî, *Sılatü Târîhi't-Taberî*

Taberî'nin *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* adlı eserine yapılan zeyillerden bir tanesi, İspanya'nın fethiyle Müslüman olan Beni't-Türkî ailesine mensup Endülüslü tarihçi Arîb b. Sa'd el-Kurtubî'nin yapmış olduğu zeylidir. Tarihi bilinmese de Kurtuba'da doğduğu tahmin edilen müellif 369 (979-980) yılında ölmüştür. Endülüs Emevi halifelerinin himayesinde çeşitli görevlere getirilen müellif, 331 (943) yılında Osuna'ya vali olurken, II. Hakem (349-366/961-976) döneminde kâtipliğe getirilmiştir. 291 (903) yılı olaylarından başlayan zeyli, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*'ta yer alan bilgilerin özeti gibidir. Bununla birlikte bu zeyli önemli yapan, müellifin 295-302 (907-915) yılları arasındaki döneme kendi ilavelerini eklemiş olmasıdır. Abbasilerin karışık dönemleri olan 302-320 (915-

<sup>15</sup> Taberî, *Tarih-i Taberî*, c. 4, 138, 246, vd., c. 6, s. 616, c. 7, s. 66-70, vd., c. 9, s. 11-17, 41-52, 84, 114, 192, 334-335, 512-513, 549, 553-554, 590, 621, 628, vd., c. 10, s. 33, vd; Detaylı bilgi için bkz. Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, c. 1-15, (neşr. Michael Jan De Goeje), Brill 1881; Taberî, *Tarih-i Taberî*, c. 1-4, (çev. M. Faruk Gürtunca), Sağlam Yayınevi, İstanbul 2007; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ (İrşâdü'l-erib ilâ ma'rifeti'l-edib)*, c. 6, (neşr. İhsan Abbas), Beyrut 1993, s. 2441-2469; Fayda, "Muhammed b. Cerîr Taberî", *DİA*, c. 39, 2010, s. 314-318; Fayda, "Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk", *DİA*, c. 40, 2011, s. 92-94; Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler-*, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991, s. 34-50.

932) tarihleri arasını ihtiva eden bilgiler bizzat kendisi tarafından ilave edilmiştir. 1897 yılında Michael Jan De Goeje'nin Leyden'de, Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm'in ise 1961 yılında Beyrut'ta neşrettiği bu eser, konumuzla ilgili olarak daha çok Sâcoğullarının Afşin'den sonra Azerbaycan'daki temsilcisi olan Yusuf dönemine değinmektedir. Yusuf'un 295 (908) yılı isyanı ve Mûnis el-Hâdim'le savaşı, Azerbaycan'a vali tayin edilmesi, ayrıca Karmatîlerle yapılan mücadelelerde aldığı görevler ve doğu illerine atanması *Sılatü Târîhi't-Taberî*'nin de konuları arasındadır. Yusuf'un ölümünden sonra bölgede yaşananlar, oğlu Ebü'l-Ferec'in başa geçmesi, ondan sonra Yusuf'un hizmetçilerinden Vasîf es-Sîrevânî ve sonrasında Müflih'in bölge valisi olması bu kaynakta yer alan diğer malumatlardandır. Karmatîlere esir düşen Yusuf'un kurtarılması için Mûnis el-Muzaffer tarafından gönderilen Hâcib Bulayk'ın adı Mes'ûdî, İbnü'l-Esir ve İbn Kesîr'de *Buleyk* şeklinde kaydedilmesine rağmen Sûlî, Kitâbü'l-Uyûn ve İbn Miskeveyh'te olduğu gibi Arîb b. Sa'd'ın zeylinde de *Yelbak* olarak kaydedilmiştir. Bununla birlikte, Yusuf'un adının geçtiği ve 303 (915-916) yılında hilafet merkezinde yaşanan bir olaya dair aktardıkları diğer İslam kaynaklarında yer almamaktadır. Bu olayla ilgili aktardığına göre; Havamerd adlı bir hazarînin, Hârûn b. Garîb tarafından öldürmesiyle başlayan karışıklıklarda, hazarînin arkadaşları Hârûn b. Garîb'i öldürmek istemişler fakat Halife Muktedir-Billâh'tan (295-320/908-932) umdukları desteği görememişlerdi. Bu sebeple Halife Muktedir'e karşı Yusuf'u kışkırtmışlardı. Ayrıca Yusuf'un bir ara hilafet merkezinde hapis hayatı yaşadığı sırada hapiste yazmış olduğu şiir sadece Arîb b. Sa'd'ın kayıtlarında yer alarak onun eserini mühim yapmıştır.<sup>16</sup>

### 3) İbrâhîm el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*

*Tekmiletü Târîhi't-Taberî* adlı eser Taberî'ye yapılan diğer bir zeyl olup İbrâhîm el-Hemedânî tarafından kaleme alınmıştır. İranlı olan İbrâhîm el-Hemedânî 463 (1071) yılında Hemedan'da doğup, 521 (1127) yılında vefat etmiştir. Dönemim önemli ilim merkezi olan Bağdat'ta çeşitli ilim dallarında eğitim gören müellif özellikle tarihçiliğe ilgi duymuştur. Günümüze ulaşan tek eseri olması nedeniyle ayrı bir öneme sahip olan zeyli, Taberî'nin bazı eksiklerini gidermiş olması dolayısıyla mühimdir. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*'ta özet geçilen Muktedir döneminin ilk yedi yılı ve sonraki hadiseler biraz daha detaylandırılmıştır. Muktedir'in halife olduğu 295 (908) yılından Müstazhir-

<sup>16</sup> Arîb b. Sa'd, *Sılatü Târîhi't-Taberî*, s. 25, 55, 64, 76, 111, 115, 125, vd.; Mehmet Aykaç, "Arîb b. Sa'd", *DİA*, c. 3, 1991, s. 359-360.

Billâh'ın (487-512/1094-1118) halife olduğu 487 (1094) yılına kadar cereyan eden hadiseleri ihtiva eden eser, Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim tarafından neşredilmiş olmakla birlikte, 1977 yılında Kahire'de Taberî'nin zeylleriyle birlikte tekrar neşredilmiştir. Bu eserde Sâcoğullarıyla alakalı olarak Arîb b. Sa'd'ın zeylinden daha fazla malumat bulmak mümkündür. Yusuf'un Azerbaycan'a vali atanmasından başlayıp Karmatîler tarafından öldürülüşüne kadar ki olaylar hakkında aktardıkları önceki müelliflerin aktardıklarıyla benzerlik gösterir. Yusuf'un hilafet ordu komutanı Mûnis el-Hâdim'le mücadelesi, esir edilip hapse atılması, Yusuf'un sadık adamlarından Sebük'ün Azerbaycan'a hâkim olma girişimleri, Yusuf'un hapisten çıktıktan sonra Rey bölgesine hâkim olma çabaları, Yusuf'un veziri Neyremânî'nin entrikaları ve azli ayrıca Sâciyye birliklerinin Halife Ebü'l-Abbâs er-Râzî-Billâh (322-329/934-940) dönemindeki faaliyetleri bu zeyilde konumuzla alakalı olarak yer alan başlıca hadiselerdir. Ayrıca Bağdat'ta uzun süre görev yapan Sâciyye birlikleri hakkında da malumatlar vermektedir.<sup>17</sup>

#### 4) *Kitâbü'l-Uyûn ve'l-Hadâik fi Ahbâri'l Hakâik*

Yazarı bilinmeyip (350/961) yıllarında yazıldığı düşünülen bu eser Sâcoğulları hakkında önemli bilgilerin yer aldığı diğer bir kroniktir. Özellikle 256-350 (870-961) yılları arasını kapsayan 4. cildin 1. bölümü Sâcoğullarıyla ilgili pek çok malumatı ihtiva etmektedir. 1871 yılında Michael Jan De Goeje tarafından neşredilen 3. ciltten başka, Ömer Saidi tarafından 1972 yılında 4. cildin 1. kısmı Dımaşk'ta (Şam) neşredilmiştir. Eserin konumuzla ilgili kısmı genel itibariyle 4. cildin 1. bölümü olmasına rağmen 3. cildinde Ebü's-Sâc Dîvdâd'ın Mâzyâr b. Kârin isyanını bastırması için Mu'tasım'ın Dünbâvend ve Lâriz'e gönderdiği birliğin başında yer almasına dair bilgiler mevcuttur. 4. cildin 1. bölümünde ise konumuzla ilgili olarak; Ebü's-Sâc Dîvdâd'ın zencilere karşı başarısız olup Ahvaz'ı İbrahim b. Sîmâ'ya bırakıp geri çekilmesinden, Ya'kûb b. Leys el-Saffâr'ın safına geçmesi nedeniyle 262 (876) yılında Ebü's-Sâc Dîvdâd'ın elindeki tüm köylere ve iktalara Muvaffak tarafından el konulmasından, 266 (879) tarihinde Hûzistan'ın şehirlerinden Cündişâpûr'da vefat emesinden bahsedilmektedir. Ebü's-Sâc Dîvdâd'dan sonra yerine geçen oğlu Afşin'in 265 (878-879) yılında Haremeyn ve Mekke Yolu Valiliği'ne getirilmesinden başka, Dımaşk hâkimiyeti için İshak b. Kündacık'la girdiği mücadele ayrı bir başlık altında anlatılmıştır. Ayrıca Afşin'in 280 (893-894) yılında Merâga'ya hâkim olması *Afşin'in Merâga'ya Fethi ve Sahibini Öldürmesi*

<sup>17</sup> Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s. 194, 211, 217, 225, 241, 252, vd.; Sâdik Seccâdî, "Muhammed b. Abdülmelik Hemedânî", *DİA*, c. 17, 1998, s. 188-189.

başlığı altında fetih olarak değerlendirilmiştir. Kardeşi Yusuf'un Muvaffak'a ait bazı malları ele geçirip onun yanına sığınması ve halifeye bağlılığının göstergesi olarak oğlu Ebü'l-Müsâfir'i 286 (Ocak-Şubat 899) tarihinde Bağdat'a rehin olarak göndermesi de ayrı bir başlık altında değerlendirilmiştir. Eserde bunlardan başka Afşin'in halife tarafından bazı isyancılar üzerine görevlendirilmesinden, ölümünden sonra oğlu Divdât'ın başa geçmesini vasiyet etmesine rağmen kardeşi Yusuf'un idareyi ele almasından bahsedilmektedir. Ancak onun ölümüne ayrı bir başlıkta çok kısa değinen müellif, ölüm sebebi olan vebadan bahsetmemiştir. Yusuf'un 120.000 dinar karşılığında Azerbaycan ve Ermeniyeye vali atandığı 296 (Mart 909) tarihinden itibaren hanedanın daha çok Bağdat'la münasebetlerine değinen bu eser de diğer İslam kaynakları gibi Sâcoğullarının Ermenilerle yoğun bir şekilde yaşanan ilişkilerine hiçbir şekilde temas etmemektedir. Onun halifeye isyanları, hilafet tarafından gönderilen Mûnis el-Hâdim'le mücadelesi ve esir edilip Bağdat'ta teşhir edilmesi hadiseleri birkaç başlık altında incelenerek eserde geniş yer bulmuştur. Bunlardan başka müellif, Yusuf'tan sonra yakın adamı ve hizmetçisi olan Sebük'ün efendisi adına bölgede faaliyetleri devam ettirmesi, Yusuf'un bir müddet sonra hapisten çıkartılıp doğu bölgelerine atanması ve Ebû Tâhir el-Karmatî ile savaşması için geniş yetkilerle donatılması konularına da değinmiştir. Eserin bu bölümlerinde Karmatîlerle yapılan mücadelenin tüm safhaları geniş bir şekilde aşama aşama çeşitli başlıklar altında ele alınmakla birlikte, bu sırada Bağdat'ta yaşanan gelişmeler de incelenmiştir. Yusuf'un esir edilip öldürülüşü ve beraberinde yaşanan gelişmelere yer veren eser, bundan sonra Azerbaycan'da yaşanan idari değişiklikten ve hanedanın bölgeden çekilmesiyle Bağdat'a gelen Sâciyye birliklerinin faaliyetlerinden bahsetmiştir. *Kitâbü'l-Uyûn*'un en önemli yanı aktardığı bilgilerin kendinden önceki eserlerde yer almayışı nedeniyle bu alanda başvurulacak ilk eser olmasıdır. Dolayısıyla kendinden sonra gelip bu hadiselerden bahseden müelliflerin başvuru kaynakları arasında *Kitâbü'l-Uyûn*'un olması kuvvetle muhtemeldir.<sup>18</sup>

##### 5) İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve Te'âkibü'l-himem*

Konumuzla alakalı kapsamlı bilgilerin yer aldığı ve *Kitâbü'l-Uyûn*'dan sonraki ikinci önemli kaynak İbn Miskeveyh'in *Tecâribü'l-ümem ve Te'âkibü'l-himem* adlı eseridir. Daha çok felsefe alanındaki çalışmalarıyla tanınmış olan müellifin kesin olmamakla birlikte 320 (932) veya 330 (942) tarihinde Rey'de

<sup>18</sup> *Kitâbü'l-Uyûn*, c. 3, s. 288, 358-388, 400, vd., c. 4/1, s. 29, 38, 77, 90, 96, 100, 200, 236, 319, 339, vd.

doğduğu tahmin edilmektedir. Fakat Vezir İbrâhîm el-Mühellebî'nin (339-352/950-963) ona 340 (952) yılında Büveyhî sarayında görev vermiş olmasına istinaden, onun en azından bu göreve getirildiğinde yirmili yaşlarda olduğu düşünülerek, 320 (932) yılında dünyaya gelmiş olabileceği ileri sürülmüştür. 352 (963) yılına kadar Bağdat'ta kalmış olması devlet ileri gelenleriyle ve pek çok âlimle tanışmasına vesile olmuştur. Vezir'in onu tarih alanına yönlendirmesi neticesinde Taberî'nin öğrencisi olan Kadı Ebû Bekir Ahmed b. Kâmil'in yanına giderek Taberî tarihini okumakla tarihçiliğe başlamış oldu. 354 (965) yılında Büveyhî Veziri Ebü'l-Fazl İbnü'l-Amîd'in (328-360/940-970) onu Rey'e davet etmesi burada pek çok kitabı tanınmasına imkân verdi. 360 (971) yılında Ebü'l-Fazl'ın ölümüne kadar onun defterdarı ve kütüphanecisi olarak görev yaptı. Taberî'den etkilendiği açıkça belli olan *Tecâribü'l-ümem ve Te'âkibü'l-himem* adlı eseri onun tarih alanındaki en mühim eseridir. Kendi tanıklığına dayanarak oluşturduğu Büveyhîlerle alakalı son kısım bu eserin başlıca Büveyhî kaynağı olarak anılmasına imkân vermiştir. Ancak eser 372 (983) yılına kadar ki olaylara da yer vermekle geniş bir İslam tarihi vasfı kazanmıştır. Olayların kronolojik sıraya göre ele alındığı bu eser Taberî ve *Kitâbü'l-Uyûn*'dan sonra en önemli İslam kaynağıdır. 1871 yılında Michael Jan De Goeje'nin *Fragmenta Historicorum Arabicorum* içerisinde yayınladığı neşir batıdaki ilk neşirdir. 1909-1917 yıllarında London'da Leone Caetani'ni tarafından neşredilen bu eser büyük ilgi gördüğü için farklı neşirlere de sahiptir. 1920-1921 de ise Ebû Şücâ er-Rûzrâverî'nin zeylini ihtivasıyla London'da *The Eclipse of the Abbasid Caliphate* adıyla İngilizce çevirisi yayınlanmıştır. Bunların dışında 2003 yılında Muhammed Ali Beydun tarafından Beyrut'ta neşredilen eser, ülkemizde sadece 295 (907) yılından 369 (980) yılına kadarki olayları kapsayan bölümlerin Kıvameddin Burslan tarafından yapılan çevirisi 2016 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanmıştır. Ebü's-Sâc Dîvdâd döneminden itibaren Bağdat'taki Sâciyye askerlerinin faaliyetlerine kadarki olaylar hakkında geniş bilgiler veren eser, diğer kaynaklarda olmayan bilgileri ihtiva etmesi nedeniyle İslam tarihçiliğinde oldukça mühim bir yere sahiptir. Kendisinden sonra gelen İbnü'l-Esîr'in başlıkları ve içeriği incelendiğinde onun en önemli kaynağının *Tecâribü'l-ümem* olduğu anlaşılacakla birlikte, İbnü'l-Esîr bu eserde anlatılanları özet olarak vermeyi tercih etmiştir. Onun özet verdiği bilgileri *Tecâribü'l-ümem*'de detaylarıyla bulmak mümkündür. Bununla birlikte diğer kaynaklarda yer almayan pek çok malumata da bu eserde yer verilmiştir. Ebü's-Sâc Dîvdâd'ın Abbasilerde birlik komutanlıkları ve valilikleri gibi aldığı görevler, isyanları bastırmadaki rolü ve ölümü kronolojik sıra içerisinde ilgili yılların anlatıldığı başlıklar altında ele alınmıştır. Ondan sonra Afşin döneminden bahseden müellifin onun valilikleri, Suriye'ye hâkim olma girişimleri ve Merâğa'yı alışı, sonrasında Azerbaycan'a atanması gibi olaylara dair aktardıkları kendisinden

önce yazılmış olan *Kitâbü'l-Uyûn*'daki bilgilerle hemen hemen aynıdır. Sonrasında Yusuf'un vali oluşu ve faaliyetlerine yer veren eser, birçok kaynakla benzerlik göstermesine rağmen, Yusuf'un faaliyetlerine ilişkin olarak hilafet merkezi Bağdat'ta yaşanan siyasi gelişmeleri daha detaylı bir şekilde ele almıştır. Örneğin Yusuf'un faaliyetleri neticesinde sarsılan devlet idaresi ve ekonomisine dair İbnü'l-Furat'ın azli gibi yaşanan idari problemler, İbn Miskeveyh tarafından çok daha kapsamlı bir şekilde tüm detaylarıyla aktarılmıştır. Bu sebeple kendinden sonra yazılan eserler bu detayları özet aktarmayı tercih etmişlerdir. Yusuf'un Bağdat'ta hapse atılması ve Mûnis'in girişimiyle çıkarılması başka kaynaklarda olmadığı şekilde neredeyse anlık kaydedilmiştir. Ayrıca bu süreçte olaylara dâhil olan farklı isimleri de bu eserde görmek mümkündür. Özellikle Karimatî isyanları nedeniyle hilafet merkezinde yaşanan sıkıntılar ve buna bağlı gelişmeler tüm detaylarıyla bu eserde yer almaktadır. Yusuf'un bu isyanı bastırmak için görevlendirilmesi ve buna karşı çıkanların gerekçeleri detaylarıyla aktarılmış olmakla birlikte Yusuf'un askeri, idari ve ekonomik gücüne dair çok açık bilgiler verilmiştir. Bilhassa Yusuf'un veziri Neyremânî ile olan anlaşmazlığı hakkında en geniş malumat tüm detaylarıyla birlikte bu eserde yer almaktadır. Ayrıca Yusuf'un Karmatîlere esir edilmesini takiben esaret çadırında yaşananlar ve Neyremânî'nin onun Karmatî ileri gelenine itaat ettiğine, hatta Karmatîlerle savaşmak yerine onları koruduğuna dair yaydığı yanlış bilgiler ve yaşanan hadiseler bu kitabı bu dönem için daha da önemli yapmıştır. Dahası Yusuf'un Karmatîlere esir düşmesinden sonra gördüğü muamele ve tedavi edilişi, hatta üzerindeki kıyafetlerin rengine kadar bu eserde bilgiler bulmak mümkündür. Yusuf'un gençlik yılları ve kişiliğine dair bilgilerin yanı sıra, Sâcoğullarından sonra Kafkasya'nın durumu ve Bağdat'taki Sâciyye'nin faaliyetlerine dair en geniş kaynağın *Tecâribü'l-ümem* olduğu söylenebilir.<sup>19</sup>

## 6) Ali b. Zâfir el-Ezdî, *Ahbârü ed-Düvelü'l-münkati'a*

Sâcoğullarıyla alakalı en mühim eserlerden biri Mısırlı tarihçi Ali b. Zâfir el-Ezdî'nin *Ahbârü ed-Düvelü'l-münkati'a* adlı eseridir. Günümüze kadar ancak son cildi ulaşılmış olan bu eser toplamda 4 cilttir. 567 (1171) yılında Kahire'de

<sup>19</sup> İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, c. 4, s. 20-39, 57, 80, 273, 299, 380, c. 5, 11, 27, 41, 66, 83, 98, 100, 115, 163, 188, 198, 250, vd.; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, (trc. Kıvameddin Burslan), (yayına haz. Mehmet Şeker, Rıza Savaş, Süleyman Genç, Ali Ertuğrul), TTK, Ankara 2016; Miskawaihi, *The Experiences of the Nations (The Eclipse of the Abbasid Caliphate)*, c. 1-8, (ed. trans. and elucidated. H. F. Amedroz-D. S. Margoliouth), London 1921; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, c. 2, s. 493-500; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, s. 96-103; Mehmet Bayraktar, "İbn Miskeveyh", *DİA*, c. 20, 1999, s. 201-208.

doğan ve 613 (1216) yılında aynı şehirde vefat eden müellif, Kâtip Çelebi'ye göre 623 (1226) yılında vefat etmiştir. Usul, fıkıh ve kelâm ilminin yanı sıra tarih ilmine de ilgi duyan müellif bu alanlarda pek çok eser vermiştir. Müderris olmanın yanında Eyyübîlerden Melik Aziz ve Melik Adil'in hizmetine girerek bürokrat kimliğini de pekiştirmiştir. *Ahbârü ed-Düvelü'l-münkatı'a* adlı eserinin sadece Hamdâniler, Sâcoğulları, Tolunoğulları, İhşîdiler, Fâtımîler ve Abbasilerle ilgili kısmı günümüze kadar ulaşmış olup, Bonnae'de Fraytag tarafından *Locmani Fabulae* içerisinde 1823 yılında neşredilmiştir. Sâcoğullarıyla ilgili bölüm *ed-Devletü's-Sâciyye bi'l-Cibâl* adlı başlıkla oluşturulmuştur. Bu bölümün hemen altında Ebü's-Sâc Dîvdâd hakkında bilgi verilmiş ve sonrasında *el-Afşin Muhammed b. Ebi's-Sâc* başlığı altında Afşin dönemi anlatılmıştır. Ondan sonra yerine geçen oğlu Dîvdâd'a dair kısa bilgiler *Dîvdâd b. el-Afşin* başlığıyla aktarılmıştır. En fazla bilginin verildiği dönem olan Yusuf dönemi ise *el-Emîr Yusuf b. Ebi's-Sâc* başlığı altında incelenmiştir. Sâcoğullarının atası ve tarih sahnesine çıkışlarından itibaren Yusuf'tan sonraki Ebü'l-Müsâfir Feth dönemine kadarki olaylar bu başlıklar altında çok özet bir şekilde ele alınmıştır. Bilgiler kendinden önceki müelliflerin aktardıklarıyla örtüşmektedir. Bununla birlikte belirtmek gerekir ki Sâcoğullarının menşesine dair Ebü's-Sâc Dîvdâd'ın ileri gelen Türk komutanlarından biri olduğunu belirtmesi, bu eseri Sâcoğullarının Türk olduklarını ileri süren nadir eserlerden biri yapmıştır.<sup>20</sup>

### 7) İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*

İslam tarihçiliğinin öncülerinden olan İbnü'l-Cevzî'nin kaleme aldığı *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem* adlı eseri, yaradılıştan itibaren olayları kronolojik esasa göre aktaran diğer bir kaynaktır. Bağdat'ta 510 (1116) yılında dünyaya gelmiş olan müellif 597 (1201) yılında aynı şehirde vefat etmiştir. Pek çok âlimden ders aldıktan sonra Mansûr Camii'nde vaaz ederek kariyerine başlayan İbnü'l-Cevzî, ilim hayatını halife, vezir ve fakihlerin katıldığı meclislerde ilim sohbetleri yaparak devam ettirmiştir. Yaşamının büyük bir bölümünü Bağdat'ta geçiren müellif, umumi tarih ve siyer kitapları yazarken pek çok rivayeti incelemenin yanında bunları eleştiri süzgecinden geçirmeyi ihmal etmeyerek eserine akademik bir hüviyet kazandırmıştır. Yaradılıştan 574 (1179) yılına kadar cereyan eden hadiseleri kaleme aldığı *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem* adlı eseri, incelemiş olduğu pek çok rivayetten sadece tercih

<sup>20</sup> Zâfir el-Ezdî, *Devletü's-Sâciye*, s. 34-40; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, c. 4, s. 1777-1778; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn An Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, c. 2, (çev. Rüştü Balcı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2015, s. 630; Abdülkerim Özeydin, "Ali b. Zâfir", *DİA*, c. 2, 1989, s. 459-460.

ettiklerinden oluşmaktadır. Kendisinden sonra pek çok tarihçi bu esere atıfta bulunup onun metodunu takip etmiştir. Eserin konumuz açısından önemi daha önceki İslam tarihçileri gibi Sâcoğullarıyla ilgili azda olsa bilgiler nakletmiş olmasıdır. Muhammed Abdülkâdir Atâ ve Mustafa Abdülkâdir Atâ'nın 1992-1995 yıllarında Beyrut'ta neşrettikleri eserin 11, 12 ve 13. ciltleri konumuzla alakalı bilgiler ihtiva etmektedir. Bu eserde Sâcoğullarıyla ilgili tesadüf ettiğimiz ilk bilgi 266 (879-880) yılı olayları içerisinde Ebü's-Sâc Dîvdâd'ın ölümü ve oğlunun Haremeyn ve Tarik Mekke valisi atandığına dair kayıtlardır. Sonrasında bu eserde, Afşin'in Hac yolunun güvenliğini sağlaması, Yusuf dönemine dair birkaç ayrıntı ve onun Karmatîlerle savaşı hakkında birer ikişer cümlelik bilgiler bulmak mümkündür. *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*'de olup da diğer kaynaklarda olmayan tek şey ise Afşin'in Musul yolundan 30 kadar hariciyi Bağdat'a gönderip bir kısmının öldürülüp bir kısmının hapse atılmasına dair detaylardır.<sup>21</sup>

#### 8) İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*

*el-Kâmil fi't-Târih*, (*İslâm Tarihi*) adlı eseriyle İslam tarihçilerinin en tanınmışlarından biri olan İbnü'l-Esîr, 555 (1160) yılında Cizre'de doğmuş, 630 (1233) yılında dönemin ilim merkezi olan Musul'da vefat etmiştir. 20 yaşında hacca gidip pek çok âlimle görüşme fırsatı elde eden müellif, Musul Atabegi'nin mesajlarını Bağdat'taki halifeye iletmek için birkaç kez Abbasi devlet merkezinde bulunmuş ve buradaki zengin kütüphanelerden ve resmi belgelerden yararlanma fırsatı elde etmiştir. Selâhaddin Eyyûbî ile de görüşmüş olan müellif, Hittîn Savaşı'nın yapıldığı yeri gezmiş, Antakya Prinkepsliği'ne yapılan sefere tarihçi olarak iştirak etmiştir. Pek çok devlet ileri geleniyle görüşmenin yanında, Halep'e yaptığı ziyarette Melik Aziz'in atabegi tarafından saygın bir şekilde karşılanmış olması onun tarihçi kimliğinin yanında bürokrat kimliğinin de olduğunu göstermektedir. İbn Kesîr tarafından aktarılmış ancak tam olarak teyit edilememiş bilgiye göre Musul hükümdarlarına vezirlik yapmıştır. Pek çok eseri inceleyip kronolojik olarak bilgiler aktarmakla oluşturduğu *el-Kâmil fi't-Târih* adlı eseri yaratılıştan 628 (1230) yılı sonuna kadar ki olayları kapsamaktadır. Eserini oluştururken güvenilir kaynakların yanı sıra seyyah ve tüccarlardan bizzat

<sup>21</sup> İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. 11, s. 73-74, c. 12, s. 207, 220, 244, 333, c. 13, s. 124, 179, 208, 263, 316, vd.; Yusuf Şevki Yavuz-Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec", *DİA*, c. 20, 1999, s. 543-549.

işitip öğrendiklerini kullanmıştır. Türkçe tercümesi yapılmış olan eserin muhtelif tarihlerde yapılmış pek çok neşri mevcuttur.<sup>22</sup>

Sâcoğullarıyla ilgili pek çok bilgi aktarmış olmasına rağmen eserde yer alan bilgiler kendinden önceki müelliflerin aktardıklarından farklı değildir. Hatta bazı olayların özeti verilerek kaynak adı vermeden bilgiye ulaştığı kaynakta olayın daha detaylı anlatıldığını belirtmektedir. Bu anlamda temel kaynağı İbn Miskeveyh olduğu anlaşılan *el-Kâmil fi't-Târîh* konu başlıkları ve içerik olarak *Tecâribü'l-ümem*'le ve *Kitâbü'l-Uyûn*'la oldukça benzerlik göstermektedir. Bu eserde; *Tecâribü'l-ümem*'de yer alan Ebü's-Sâc Dîvdâd'ın askeri faaliyetleri, Afşin'in Azerbaycan'da hâkimiyeti ele alması, Suriye hâkimiyeti için giriştiği mücadeleler, kendisinden sonra gelen kardeşi Yusuf'un özellikle Abbasi Devleti ile ilişkileri, Karmatî isyanlarını bastırmakla görevlendirilmesi ve Sâciyye birliklerinin Bağdat'taki faaliyetleri gibi olaylar, kısacası Ebü's-Sâc Dîvdâd döneminden Sâciyye'nin sonuna kadar ki Sâcoğulları faaliyetlerinin tamamına dair bilgiler bulmak mümkündür. Bunların dışında onların Ermenilerle ilişkilerine dair bu eserde her hangi bir bilgiye tesadüf edilmemektedir. Bu denli önemli olmasına ve kendinden önce pek çok müellifin eserini inceleme fırsatı bulmasına rağmen İbnü'l-Esîr de başta Ermeni ve Gürcüler olmak üzere Sâcoğullarının Güney Kafkasya halklarıyla ilişkilerine dair alanı eksik bırakmıştır.<sup>23</sup>

### 9) Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre fi târihi'l-hicre*

Hicri kronolojiye göre oluşturulmuş umumi tarihlerden bir tanesi olan *Zübdetü'l-fikre fi târihi'l-hicre* adlı eser 725 (1325) yılında vefat etmiş olan Memlük döneminin meşhur tarihçilerinden Baybars el-Mansûrî tarafından kaleme alınmıştır. Tamamı 11 ciltten oluştuğu düşünülen bu eserin sadece az bir kısmı günümüze kadar ulaşabilmiştir. Konumuzla alakalı olarak 3-4. (8-9.) yüzyıllara ait olan günümüze ulaşmış olan bölümler çeşitli Avrupa kütüphanelerinde orijinal yazma şeklinde yer almaktadır. *Zübdetü'l-fikre*'nin yazarın gözlemlerine dayanan olaylardan müteşekkil son kısmı Bahriyye Memlüklülerine dair orijinal bir kaynak özelliği taşımaktadır. Ancak Sâcoğullarına dair olan bölümlerin yer aldığı 5. cilt İbnü'l-Esîr'in anlattıklarının özeti niteliğinde olduğu için orijinallik göstermez. Dolayısıyla bu eserde

<sup>22</sup> Özaydın, "İbnü'l-Esîr, İzzeddin", *DİA*, c. 21, 2000, s. 26-27; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, s. 151-162.

<sup>23</sup> İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 5, s. 232, 484, 614, vd., c. 6, s. 35, 60, 67, 76, 188, 265, 272, 364, 481, 508, 582, 605, vd., c. 7, s. 40, 75, vd.

Sâcoğullarına dair yer alan konular *el-Kâmil fi't-Târih*'te yer alanlarla hemen hemen aynıdır.<sup>24</sup>

### 10) Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fûnûni'l-edeb*

Önde gelen Memlük devlet adamı ve tarihçisi olan Nüveyrî'nin 31 ciltlik *Nihâyetü'l-ereb fi fûnûni'l-edeb* adlı eseri Sâcoğullarıyla ilgili bir diğer İslam tarihi kaynağıdır. Mısır'ın Kûs beldesinde 677 (1279) yılında doğmuş olan müellif, 733 (1333) yılında Kahire'de vefat etmiştir. Babası Memlük idaresinde çeşitli divanlarda kâtiplik yapmış olan Nüveyrî, Kahire'de çeşitli dersler aldıktan sonra Arap edebiyatı ve inşa divanına dair eğitim alıp babası gibi memuriyete başlamıştır. Kalavun döneminde Dîvân-ı Has'ta memur olan müellif tarih ilminde de kendini geliştirmiş ve eserini Kalavun'a ithaf etmiştir. Memlükleri yakından tanıyıp onlara dair olayları müşahade ederek nakletmesi eserini Memlük tarihi açısından daha değerli yapmıştır. Yaratılıştan başlattığı eserini diğer İslam kaynaklarından farklı olarak Hz. Muhammed (s.a.v.) ve Ashabından bahsedip Arap edipleriyle devam ettirmiştir. Hükümdarlığa dair çeşitli hükümlere yer veren müellif 3. bölümde hayvan türlerinden 4. bölümde ise bitkilerden bahsetmiştir. Yine de kitabın en geniş bölümü 11. ciltten son cilde kadar, Peygamberlerin hayatı, Hint, Çin, Türk devletleri, Mısır, Hz. Muhammed (s.a.v.) ve Dört Halife, Emeviler, Abbasiler, Endülüs Emevileri, Fâtımîler, Eyyûbîler, Gazneliler, Selçuklular, Haçlılar, Hârizmşahlar ve Moğollardan bahsedilen tarihe ayrılmış 5. bölümdür. Eserin batı dillerine çevrilmiş olan çeşitli bölümlerinin yanı sıra Mısır'da neşir ve baskıları yapılmıştır. Pek çok kaynaktan yararlandığı anlaşılan Nüveyrî'nin Sâcoğullarıyla ilgili aktardıkları kendinden öncekilerle hemen hemen aynıdır. Muhammed Ali Beydun tarafından 2004 yılında Beyrut'ta neşredilmiş olan eserin 22-28. ciltleri arasında Sâcoğullarıyla ilgili kısa ve dağınık bilgiler bulmak mümkündür. Ebü's-Sâc Dîvdâd'ın Mâzyâr b. Kârin'in yakalanması için birlik komutanı olarak Dünbâvend ve Lâriz'e gönderilmesi, 225 (839-840) yılına kadar birliğinin başında olması, Zenci isyanlarının bastırılmasındaki görevi, Afşin'in Şam'a hâkim olma girişimleri, Ebü'l-Müsâfir adlı birisini hilafet merkezine rehin olarak göndermesi, *Emir Yusuf b. Ebü's-Sâc* başlığı altında incelenen Yusuf dönemi ve özellikle onun Karmatîlere esir düşüp öldürülmesi ve Sâciyye birliklerine dair bilgiler çok detaylı olmasa da bu eserde yer alan bilgilerdendir. Sâcoğullarının ilk dönemlerine dair bilgiler Halife Mu'tasım-Billâh (218-227/833-842) ve Muktedir dönemine ait bilgilerin yer aldığı bölümlerde incelenmiştir. Zencilere dair haberler sonraki bölümlerde

<sup>24</sup> Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, c. 5, s. 4, 49, 72, 89, 106, 120, 163, 185, 192, 202, vd.; Asri Çubukçu, "Baybars", *DİA*, c. 5, 1992, s. 220-221.

*Zencilerin Ahvaz'a Girişi* başlığı altında aktarılmıştır. Ahvaz Valisi Abdurrahman b. Müflihi'nin Fars'a tayin edilmesi üzerine zencilere karşı 261 (874-871) yılında Ebü's-Sâc Dîvdâd'ın görevlendirilmesi, akrabası Abdurrahman'ın zenci komutan Ali b. Ebân tarafından öldürülmesinden sonra Askerimükrem'e<sup>25</sup> (Asker Mükrem) çekilmesi bu başlık altında verilmiştir. Ayrıca Afşin'in Şam'a hâkim olma girişimleri ilerleyen bölümlerde Mısır'a dair bilgilerin yer aldığı kısımda verilmiştir. *İshak b. Kündacık ve Muhammed b. Ebü'Sâc'ın Şam'a Yürümesi* adlı başlıkta Afşin'in Şam hâkimiyeti için mücadeleleri ve Tevvâhîn Savaşı'na dair bilgiler yer almaktadır. Müellif bu bilgilerin bir kısmını İbnü'l-Esîr'den nakletmiştir.<sup>26</sup>

### 11) Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*

673 (1274) yılında Meyyâfârikîn'de doğup 748 (1348) yılında Dımaşk'ta vefat etmiş olan İslam müellifi Zehebî, büyük bir titizlikle topladığı rivayetleri kaleme alarak *Târîhu'l-İslâm ve vefyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* adlı eserini oluşturmuştur. Meyyâfârikîn'de başladığı tahsil hayatını 690 (1291) yılında gelmiş olduğu Dımaşk'ta sürdüren müellif Halep, Mekke, İskenderiye ve Kahire gibi dönemin önemli merkezlerini gezerek pek çok âlimden ders almıştır. Özellikle tarih ve hadis ilminin öncülerinden kabul edilen Zehebî, umumi İslam tarihi niteliğindeki eserini İslamiyetin doğuşundan başlatıp 700 (1300) yıllarına kadar getirmiştir. Bu eser Beyrut'ta 2003 yılında Beşşâr Avvâd Ma'rûf tarafından neşredilmiştir. Konumuzla alakalı olarak bu eserde yer alanlar da İbn Miskeveyh ve İbnü'l-Esîr gibi müelliflerin aktardıklarının tekrarı gibidir. Eserin 6. ve 7. ciltlerinde Sâcoğullarına dair, Ebü's-Sâc Dîvdâd'ın zenci isyanlarını bastırmayla görevlendirilmesi, ölümü, Afşin'in Azerbaycan öncesi valilikleri, Azerbaycan ve Ermeniyeye valisi oluşu, Merâğa'ya hâkim oluşu, Yusuf'un yeğenini saf dışı edip idareyi ele alması, halifeye karşı isyankâr tutumu, Karmatîlere yenilip öldürülmesi ve Sâciyye'nin faaliyetleri gibi bilgiler bulmak mümkündür.<sup>27</sup>

<sup>25</sup> Ahvaz'ın kuzeyinde Hûzistan'da kurulmuş olan bu şehir günümüzde mevcut değildir. Mustafa L. Bilge, "Askerimükrem", *DİA*, c. 3, 1991, s. 493-494.

<sup>26</sup> Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, c. 19, s. 170-171, 257, c. 21, s. 120, 125, 229, vd., c. 22, s. 205-206, 259, vd., c. 23, 14, 22, 60, 66, vd., c. 25, s. 174, 232, vd., c. 28, s. 11, 14; Mustafa Öz, "Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb", *DİA*, c. 33, 2007, s. 304-306; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, s. 251-253.

<sup>27</sup> Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, c. 6, s. 656, c. 6, s. 468, 475, 661, 874, c. 7, s. 13, 206, 211, 408, vd.; Moh. Ben Cheneb, "Zehebî", *İA*, c. 13, 1986, s. 493-495; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, s. 201-203.

## 12) Diğer İslam Tarihi Kaynakları

Yukarıda zikredilen kaynakların dışında pek çok İslam kaynağında Sâcoğullarının çeşitli dönemlerine dair bilgiler bulmak mümkündür. Ancak bu eserler umumi tarihten ziyade belli bir bölgenin veya dönemin tarihlerini kapsamaktadır. Bunlar arasında zikredebileceğimiz ve aynı zamanda coğrafya âlimi olan Ya'kübî'nin (d. III./IX. yy. başı-ö. 292/905 sonrası) tarih kitabında Mu'temid-Alellah'ın (256-279/870-892) halife olmasıyla ona itaat edenler arasında Diyârımudar, Diyârırebâ ve Kınnesrîn valisi Ebû's-Sâc b. Dîvdâd'ı *el-Üsrüşeniyye* nispesiyle birlikte zikretmesi Sâcoğullarının kökenine dair çok değerli ipuçları vermektedir.<sup>28</sup>

Türk asıllı tarihçi ve ediplerden olan Ebû Bekr es-Sûlî'nin (d. 255, 257/869, 871-ö. 335/947) *Kitâbü'l-Evrâk fî ahbâri Âli Abbâs ve eş'ârihim* adlı eserinin günümüze ulaşmış kısımları da Sâciyye'nin faaliyetleri hakkında oldukça önemli başvuru kaynakları arasındadır. Ayrıca Sûlî'nin kendi ifadesine göre Yusuf'la yakın bir dostluğunun olması aktardıklarını daha da mühim yapmaktadır. Onun Karmatîlerle mücadelesinin yanı sıra kişiliğine dair aktardıkları oldukça mühimdir.<sup>29</sup>

İslam coğrafyacılarından İstahrî'nin (ö. 340/951-952'den sonra) kaleme almış olduğu *el-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı eseri tarih kitabı olmamasına rağmen Sâcoğulları dönemine dair önemli bilgiler bulabileceğimiz eserlerdendir. Ancak onun aktardığı bilgiler oldukça kısadır.<sup>30</sup> Bu anlamda onun eserini genişletip ele alan ortaçağın en mühim coğrafya âlimlerinden biri olan İbn Havkal (d. 320/932 öncesi-ö. IV./X. yy.) *Sûretü'l-arz* adlı coğrafya eserinde bazı tarihi hadiseler değinmiştir. İstahrî'nin kısa bir şekilde ele aldığı hadiselerin detaylarını bu eserde bulmak mümkündür. Azerbaycan coğrafyasını ele aldığı kısımda Yusuf'un başkent Merâga'da yer alan devlet kurumlarını ülkenin ortasındaki Erdebil'e naklederek burayı başkent yapmasına değinmiştir. Bundan başka Simbat ve atalarının Ermeniyeye'deki hâkimiyetlerine ve Yusuf'un onlar üzerine kurduğu üstünlüğe değinmiştir. Ayrıca bölge yöneticilerinin isimlerinden ve Yusuf'un *sâhib-i zimzam* görevlisi Ebû'l-Kasım Ali b. Cafer'den, Sâcoğulları döneminde

<sup>28</sup> Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, c. 2, (tahk. Abdülemir Mehna), Beyrut 2010, s. 210, 434, 474; Murat Ağarı, "Ya'kübî", *DİA*, c. 43, 2013, s. 287-88.

<sup>29</sup> Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ es-Sûlî, *Ahbârü'r-Râzi-Billâh ve'l-Müttakillillâh ev Târîhu'd-devleti'l-Abbâsiyye sene 322 ilâ sene 333 Hicriyye min Kitâbi'l-Evrâk*, (neşr. Heyworth Dunne), Kahire 1935, s. 64, 71, 76-77, 81-82, 85-86, 268; Özaydın, "Sûlî, Ebû Bekir", *DİA*, c. 37, 2009, s. 492-493.

<sup>30</sup> İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 108, 111, 113, 114; Marina A. Tolmacheva, "İstahrî", *DİA*, c. 23, 2001, s. 203-205.

bölgenin ekonomik durumu ve alınan vergilerden bahsetmiştir. Bölge coğrafyası, sosyal yapısı, merkezler arasındaki mesafeler, konaklama yerleri, ticaret merkezleri, üretim, ekonomik veriler, paralar ve özellikle Yusuf dönemine dair aktardığı hikâyeler başka kaynaklarda yer almayan tamamen müellifin gözlemlerine ve bölge ileri gelenlerinden duyduklarına dayanan orijinal rivayetlerdir.<sup>31</sup>

Önemli coğrafya âlimi ve tarihçi olan Mes'ûdî (d. 280/893-ö. 345/956), *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)* adlı eserinde Sâcoğullarıyla ilgili bilgiler aktarmıştır. Afşin'in Azerbaycan, Ermeniye ve Arran'a vali atanması ve sonrasında Yusuf'un faaliyetleri hakkında aktardıkları arasında en mühimi Rusların 300 (912-913) yılında Azerbaycan topraklarına saldırmaları ve Yusuf'un adamları tarafından geri püskürtülmelerine dair kayıtlarıdır. Bunlardan başka Yusuf'un Vasîf'le Erdebil'deki savaşı, yakalanıp Bağdat'ta hapse atılması ve Karmatîlere yenilip öldürülmesine dair bilgiler de mevcuttur.<sup>32</sup>

Mısır tarihçisi olan Kindî de (d. 283/897-ö. 350/961), *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât* adlı eserinde Afşin'in Dımaşk hâkimiyeti için girdiği mücadelelere değinmiştir.<sup>33</sup>

Yusuf'un Karmatîler karşısında yenilip öldürülmesini Firavun'un, Hz. Mûsâ'ya (a.s.) yenilip denizde boğulmasına benzeten 10. yüzyılın kelamcılarında Tâhir el-Makdisî (d. III./IX yy. sonu-ö. 355/966'dan sonra) *Kitâbü'l-Bed ve't-Târih* adlı çalışmada bu hadiseye farklı bir bakış açısı getirmiştir. Ancak Mu'tezile'ye yakınlığıyla bilinen müellif dini görüşünü tarihsel bakışına yansıtma ile taraflı bir bakış açısı sergilemiştir. Buna rağmen

---

<sup>31</sup> İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 331-353; Ramazan Şeşen, "İbn Havkal", *DİA*, c. 20, 1999, s. 34-35; Bölgenin 10. yüzyıl coğrafyasına, ekonomisine, ticaret merkezlerine ve güzergâhlarına dair en temel kaynaklar için bkz; Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 271, 293; Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh b. Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, (neşr. Michael Jan De Goeje), Bibliotheca Geographorum Arabicorum c. 6, Leyden 1889, s. 119-123; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 90, 101-104; Ebü Alî Ahmed b. Ömer b. Rüste, *Kitâbü'l-A'lâku'n-nefise*, Leyden 1967, s. 98, 109, 148; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 373-378, 381-384; Ebü Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî İbnü'l-Fâkih, *Kitâbü'l-Büldân*, (neşr. Michael Jan De Goeje), Brill 1885, s. 284-288.

<sup>32</sup> Maçoudî, *Les Prairies D'or*, c. 2, s. 20-22, 74-75, c. 5, s. 231, c. 7, s. 123-127, 137-139, 267-273, 395, 403, c. 8, s. 144-145, 200, 285, c. 9, s. 30-31; Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (Arapçadan çev. ve notlar: Ahsen Batur), İstanbul 2011; Avcı, "Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin" *DİA*, c. 29, 2004, s. 353-355.

<sup>33</sup> Ebü Ömer Muhammed b. Yûsuf el-Kindî el-Mısri, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât*, (ed. Rhuvon Guest), Beyrut 1908, s. 235, 238; Küçükaşçı, "Kindî, Muhammed b. Yûsuf", *DİA*, c. 26, 2002, s. 40-41.

Yusuf'un mücadelesinin tarihteki büyük bir olaya benzetilmesi, Yusuf'un Müslüman Türk tarihindeki yerini anlatması bakımından önemlidir.<sup>34</sup>

Arap tarihçisi ve ediplerinden olup, daha çok şiir, şairler, ensâb ve musiki alanında verdiği eserleriyle tanınan, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn* ve *Egānî* adlı meşhur eserlerin sahibi olan Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin (d. 284/897-ö. 356/967) verdiği bilgiler de oldukça mühimdir. Onun Sâcoğullarıyla ilgili verdiği yegâne bilgi Hz. Ali (r.a.) taraftarlarından olan isyancıların Ebü's-Sâc Dîvdâd tarafından yakalanıp hapse atılmasından ibarettir. İsyancıların isimlerini ve nerede hapse atıldıklarını nakletmesi, bu bilgilerin başka hiçbir kaynakta yer almaması nedeniyle konumuz açısından oldukça mühimdir.<sup>35</sup>

Süheyl Zekkar'ın pek çok müellifin eserlerinde Karmatîlerle ilgili kısımları bir araya getirmekle oluşturduğu *Ahbârü'l-Karamita fi Ahsa, Şam, Irak ve Yemen*<sup>36</sup> adlı eserinde yer alan bilgiler daha çok Yusuf'un Karmatîlerle mücadelesi ve öldürülmesine dair bilgilerdir. Karmatîlerden bahseden eserlerden biri Abbasiler döneminde hekim ve aynı zamanda Hilâl b. Muhassin'in dayısı olan tarihçi Sâbit b. Kurre es-Sâbi'nin (ö. 365/975-976) *Kitâbü't-Târih* adlı eseridir. Özellikle Süheyl Zekkar'ın Karmatîlerle ilgili neşrettiği bölüm oldukça orijinal bir Karmatî kaynağıdır. Bu bölümlerde Yusuf'un Karmatîlerle mücadelesi, ölümü ve veziri Neyremânî'yle yaşadığı problemler aktarılmıştır.<sup>37</sup>

Basra doğumlu olup edebiyatçılığıyla ün yapmış Abbasi kadısı Ebü Ali el-Muhassin et-Tenûhî (d. 327/939-ö. 384/994) genelde üst sınıf devlet adamlarına dair hikâyeleri kaleme aldığı *Nişvârü'l-muhâdara ve ahbârü'l-müzâkere* adlı eserinde, Sâcoğulları döneminin Abbasi devlet adamları veya halifelerinden bahsederken sözü geçen hanedan hakkında da bazı malumatlar aktarmıştır. Yusuf'un halife tarafından Karmatîlerle savaşa gönderilmesi *Azerbaycan Sınırlarının Korunamaması* başlığı altında ele alınmıştır. Yine Vezir İbnü'l-Furât'la ilgili mevzularda da Yusuf'tan bahsedilmiştir. Ayrıca Yusuf'un esir edilip Bağdat'a getirilmesi sonrasında Mûnis el-Hâdim'in girişimleri sonucu serbest kalmasına dair bilgiler de içermektedir. Bunlardan başka Yusuf

<sup>34</sup> Tâhir el-Makdisî, *Kitâbü'l-Bed ve't-Târih*, s. 96; Süleyman Sayar, "Makdisî, Mutahhar b. Tâhir", *DİA*, c. 27, 2003, s. 432-434.

<sup>35</sup> Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, (tahk. Kazım Muzaffer) 1965, s. 397, 403, 432, 433, 434, 438, 439; Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Egānî*, c. 16, (tahk. Mustafa Saka), Kahire 1961, s. 360-361; Hulusi Kılıç, "Ebü'l-Ferec el-İsfahânî", *DİA*, c. 10, 1994, s. 316-318.

<sup>36</sup> Süheyl Zekkar, *Ahbârü'l-Karamita fi Ahsa, Şam, Irak ve Yemen*, Dimaşk 1982.

<sup>37</sup> Sâbit b. Sinân, *Târihu ahbâri'l-Karâmita*, s. 45; Mahmut Kaya, "Sâbit b. Sinân", *DİA*, c. 35, 2008, s. 356.

hapisteyken Ebû Bekr b. Edmî'nin ona okuduğu ayet-i kerîme ve serbest kaldıktan sonra aralarında geçen konuşmalar da bu kaynakta yer almıştır.<sup>38</sup>

Yusuf'un Karmatîlere esir düşüp öldürülmesi, Basra Mu'tezilesi'nin meşhur kelimcilerinden Kādî Abdülcebbâr'ın (d. 320-325/ 932-937-ö. 415/1025) *Tesbîtü delâ'ili'n-nübüvve* adlı eserinde de yer almaktadır.<sup>39</sup>

Büveyhî dönemi tarihçilerinden olan Hilâl b. el-Muhassin'in (d. 359/970-ö. 448/1056) başta İbnü'l-Furât ve Ali b. İsa olmak üzere Abbasilerin çeşitli vezirlerinden bahsettiği meşhur eseri *Târîhi'l-Vüzerâ*, Azerbaycan emiri Yusuf'un İbnü'l-Furât döneminde hilafet merkeziyle ilişkilerine dair orijinal bilgiler içerir. Özellikle Rus saldırılarına karşı Azerbaycan'ın güvenliği açısından büyük öneme sahip olan Bâbü'l-Ebvâb (Derbend) surlarının tamirine dair Yusuf'la vezir arasındaki görüşmeler ve surların tamiri meselesine dair aktarılanlar başka kaynaklarda yer almayan kıymetli bilgilerdir.<sup>40</sup>

Çeşitli medrese hocalığı ve kadılıktan sonra Eyyübî hükümdarı Sultan el-Melikü'l-Azîz'in (1216-1237) vezirliğine kadar yükselen Halep doğumlu İbnü'l-Adîm'in (d. 588/1192-ö. 660/1262) kaleme aldığı *Bugyetü't-taleb fî târihi Haleb* ve *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb* adlı eserlerinde Sâcoğullarının özellikle Mısır hükümdarlarıyla ilişkilerine dair bilgiler bulmak mümkündür. *Bugyetü't-taleb*'in 2. cildinde yer alan *Divdât Ebü's-Sâc* başlığı altında hanedanın ilk dönemlerine dair bilgiler, Ebü's-Sâc Dîvdâd'ın Diyârımudar, Kinnesrîn ve Avâsım valilikleri, faaliyetleri, vefatı ve Afşin'in Halep valiliği hakkında bilgiler aktarılmıştır. Hemen sonrasında *Humar b. Ahmed b. Tolun* başlığı altında ise Afşin'in Mısır ve Suriye'ye hâkim olmak için giriştiği mücadeleler ele alınmıştır. Müellifin, eserlerinde Sâcoğullarıyla ilgili aktardıkları daha çok, Muvaffak, İshak b. Kündacık, Afşin ve Mısır yöneticileri olan Tolunoğullarının birbirleriyle mücadeleleri eksenindedir.<sup>41</sup>

<sup>38</sup> El-Kadı Ebî Ali el-Muhassin b. Ali et-Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara ve ahbârü'l-müzâkere*, (neşr. Abbûd eş-Şâlecî), Beyrut 1971-1973, c. 1, s. 322-325, c. 4, s. 31-32, 114-115, c. 7, s. 55; Soner Gündüzöz, "Ebû Ali Tenûhî", *DİA*, c. 40, 2011, s. 470-471.

<sup>39</sup> Abdülcebbâr el-Hemedânî, *Tesbîtü delâ'ili'n-nübüvve*, c. 2, s. 381-396; Metin Yurdagür, "Kādî Abdülcebbâr", *DİA*, c. 24, 2001, s. 103-105.

<sup>40</sup> Hilâl b. el-Muhassin, *el-Vüzerâ*, s. 54-56, 229, 239-240; Avcı, "Sâbî, Hilâl b. Muhassin", *DİA*, c. 35, 2008, s. 340-341.

<sup>41</sup> Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Ebî Cerâde İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fî târihi Haleb*, (neşr. Süheyl Zekkar), Beyrut (tarihsiz), c. 2, s. 741, 834, c. 3, s. 1113, 1499-1501, c. 7, s. 2477, 3383; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb*, (neşr. Halil el-Mansûr), Beyrut 1996, s. 45-46, 49-51, 53; Ali Sevim, "İbnü'l-Adîm", *DİA*, c. 20, 1999, s. 478-479.

Yusuf'un Karmatîlere esir düşüp öldürülmesinden bahseden diğer bir eser Kahire doğumlu Süryani tarihçi Ebü'l-Mekârim'in (d. 602/1206-ö. 672/1273-1274) *el-Mecmû'u'l-mübârek* adlı eseridir.<sup>42</sup>

Hatîb el-Bağdâdî'nin (d. 392/1002-ö. 463/-1071) yazımını 444 (1052-1053) yılında tamamladığı *Târîhu Bağdât ev Medîneti's-selâm* adlı eseri de konuyla alakalı başvurulabilecek kaynaklar arasındadır. Bağdat'ta yaşamış veya buraya gelmiş, halife, vezir, kumandan, şair ve kadı gibi meşhur kişilerin hayatına dair alfabetik sıraya göre bilgilerin yer aldığı bu kaynak 7831 kişiyi ihtiva etmektedir. İlk cildinde Bağdat'ın kuruluşu, Müslümanlar tarafından fethi ve tarihi hakkında bilgi verilen kaynağın, 14. cildinde çok kısa da olsa, Yusuf'un halifeye isyanı sonucu yakalanıp Bağdat'a getirilmesinden bahsedilir.<sup>43</sup>

*Vefayâtü'l-a'yân* adlı eseriyle tanınmış olan Erbil doğumlu İbn Hallikân da (d. 608/1211-ö. 681/1282) Sâcoğulları hakkında başvuru yapabileceğimiz diğer bir müelliftir. Memlûk Sultanı I. Baybars tarafından Suriye kâdılkudâtlığına getirilmiş olan İbn Hallikân pek çok medresenin yöneticiliğini yapmıştır. Günümüze ulaşmış tek eseri olan *Vefayâtü'l-a'yân* İslamiyetin doğuşundan itibaren her hangi bir alanda meşhur olmuş 800 kadar kişinin hayatına dair bilgiler içermektedir. Sâcoğullarıyla ilgili olarak Sâciyye birliklerinin adının hanedanın atası Ebü's-Sâc Dîvdâd'a dayandığını belirtmesi, Afşin'in Dımaşk hâkimiyeti için Humâreveyh'e karşı giriştiği mücadeleden bahsetmesi ve bu bahiste Afşin'in adını Muhammed b. Ebî-Sâc Dîvdâz b. Divdest olarak kaydederek hanedanın kökenine atıf yapması araştırmacılar için oldukça kıymetli bilgilerdir. Bunlardan başka Ebü's-Sâc Dîvdâd'ın valilikleri ve ölümü, Afşin'in Halep valiliği, Azerbaycan ve Ermeniyeye valiliği, Şam'a hâkim olma girişimleri ve ölümü hakkında kısa bilgiler kaydetmiştir. Fakat bu bilgilerden ziyade Tolunoğullarının

---

<sup>42</sup> el-Mekîn Circîs b. el-Amîd Ebü'l-Yâsir b. Ebî'l-Mekârim b. Ebî'l-Tâlib, *Târîhü'l-Müslimîn Sâhibü Şeriatü'l-İslâm Ebî'l-Kâsım Muhammed ilâ ed-Devletü'l-Atabekiyye (el-Mecmû'u'l-mübârek)*, *Historia Seracenica*, (neşr. Thomas Erpenius), Leiden 1625, s. 192; Mekîn, *Histoire Mahometane ov les Qvarante-nevf Chalifes dv Macine (el-Mecmû'u'l-mübârek)*, (neşr. P. Vattier), (ed. A Monseigneur le Cardinal), Paris 1657, s. 201; Özaydın, "Mekîn", *DİA*, c. 28, 2003, s. 553-554; Bahsi geçen kaynaklardan başka, Sâcoğullarının Karmatîlerle mücadelesi Farsça kaynakların da dikkatini çekmiştir. Bu durum mücadelenin ehemmiyetini ortaya koyması bakımından mühimdir. Müstevfî el-Kazvîni'nin (d. 680/1281-ö. 740/1340'tan sonra), *Târîh-i Güzide*'si de Farsça eserler arasında Sâcoğullarından bahseden az sayıdaki kaynaklardandır. Bu kaynaktaki bilgiler Yusuf'un Karmatîlerle ilişkisi ve Sâciyye'nin durumuna dair sınırlı içerikten ibarettir. Müstevfî el-Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, s. 316-319, 340-343; Özaydın, "Hamdullah el-Müstevfî", *DİA*, c. 15, 1997, s. 454-455.

<sup>43</sup> M. Yaşar Kandemir, "Hatîb el-Bağdâdî", *DİA*, c. 16, 1997, s. 452-460; el-İmâmü'l-Hâfız Ebü Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhü Medîneti's-Selâm, (Târîhu Bağdât)*, c. 14, (tahk. Beşşar Avvad Maruf), Beyrut 2002, s. 272-273.

son bulmasından sonra Bağdat'a gelen Tuğç'un hapiste vefat etmesi üzerine çocuklarından Ebû Bekir Muhammed çöle çekilirken diğer oğlu Ubeydullah'ın Azerbaycan Emiri Yusuf'un yanına kaçtığına dair aktardıkları diğer kaynaklarda tesadüf etmediğimiz malumatlardandır.<sup>44</sup>

Takvîmü'l-Büldân adlı eseriyle bilinen, Eyyübî hanedanından aynı zamanda melik olan tarihçi Ebü'l-Fidâ'nın (d. 672/1273-ö. 732/1331) *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer* adlı eserinde Yusuf'un Karmatîlerle savaşmak üzere doğu illerine tayinine dair bilgiler mevcuttur. Ayrıca *el-Yevâkît ve'd-darab fî târihi Haleb* adlı eserinde de Sâcoğullarının başlangıcından itibaren Sâciyye'nin faaliyetlerine dair kısa kısa kronolojik bilgiler bulmak mümkündür.<sup>45</sup>

Kahire doğumlu Memlûk tarihçisi İbnü'd-Devâdârî'nin (ö. 736/1336) genel tarih niteliği taşıyan *Kenzü'd-dürer ve Câmi'u'l-gurer* adlı eserinde ise Afşin'in Dımaşk hâkimiyeti ve Yusuf'un Rey bölgesindeki faaliyetleri dışında bilgiye tesadüf edilmez.<sup>46</sup>

Aynı şekilde Memlûk tarihçisi olan Safedî (d. 696/1296-1297-ö. 764/1363) Sâcoğullarıyla ilgili olarak sadece Afşin'in 276 (889) yılında Mısır'a ilerlemesine *Kîtâbü'l-Vâfi bi'l-vefeyât* adlı eserinde kısa bir şekilde değinmekle yetinmiştir.<sup>47</sup>

İbn Kesîr (d. 701/1301-ö. 774/1373) kendisinin büyük tarihçiler arasında anılmasını sağlayan ve başlangıçtan 767 (1365-1366) yılına kadarki olayları kaleme aldığı *el-Bidâye ve'n-Nihâye* adlı eserinde Sâcoğullarının valilik yıllarına ve bu dönemlerde yaşanan bazı olaylara değinmesi onu az da olsa Kafkasya Türklüğüne dair başvuru kaynaklarından yapmıştır.<sup>48</sup>

Her ne kadar daha çok dünya tarihi niteliği taşıyan *Kitâbü'l-İber* adlı eserine yazdığı mukaddimeyle üne kavuşmuş olsa da İbn Haldûn'un (d. 732/1332-ö. 808/1406) *Târihi İbn Haldûn (Kitâbü'l-İber)* adlı eserinde aktarmış

<sup>44</sup> İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-a'yân*, c. 2, s. 249-251, c. 3, s. 421-429, c. 5, s. 57, c. 6, s. 415; Özeydın, "İbn Hallikân", *DİA*, c. 20, 1999, s. 17-19.

<sup>45</sup> Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, s. 267, 317, 355, 405, vd.; Ebü'l-Fidâ, *el-Yevâkît ve'd-darab fî târihi Haleb*, (neşr. Muhammed Kemâl, Fâlih el-Bekûr), Halep 1989, s. 11-15, 27, vd.; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer, Târihu Ebi'l-Fidâ*, c. 1, (neşr. Mahmud Deyyüb), Beyrut 1997, s. 400, 406-407; Özeydın, "Ebü'l-Fidâ", *DİA*, c. 10, 1994, s. 320-321.

<sup>46</sup> Ebü Bekr b. Abdillâh b. Aybek ed-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer ve Câmi'u'l-gurer*, (neşr. Dorothea Krawulsky), Beyrut 1992, c. 5, s. 286, 345, 366, c. 6, s. 59; Cevat İzgi, "İbnü'd-Devâdârî", *DİA*, c. 21, 2000, s. 11-13.

<sup>47</sup> Salâhuddîn Halîl b. Aybeg es-Safedî, *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-vefeyât*, c. 13, (neşr. Ahmet Arnaut, Türki Mustafa), Beyrut 2000, s. 261; İsmail Durmuş, "Safedî", *DİA*, c. 35, 2008, s. 447-450.

<sup>48</sup> İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. 10, s. 493-494, c. 11, s. 33-38, 52, 79, 98, 110, 134, 156, 267, 275, 292, 327, 384, vd.; Özeydın, "İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ", *DİA*, c. 20, 1999, s. 132-134.

olduğu bilgiler onu Sâcoğulları hakkında başvurulabilecek kaynaklardan yapmıştır. Taberî ve Mes'ûdî gibi tarihçilerden aktardığı bilgiler ışığında, Ebü's-Sâc Dîvdâd'ın faaliyetlerinden, Afşin ve Yusuf'un dönemlerine ve Sâciyye'nin Bağdat'taki durumuna kadar bilgiler aktarmıştır. Ancak bu bilgiler daha önce sözü geçen kaynaklardan her hangi bir değişiklik yapılmadan olduğu gibi aktarıldığı için pek ehemmiyet arz etmez.<sup>49</sup>

Diğer bir Memlük tarihçisi Makrizî'nin (d. 766/1364-ö. 845/1442) Mısır tarihi ve topoğrafyasına dair yazdığı ve kendinden sonrakilere kaynak teşkil eden *Hutat* adlı eserinde, Afşin'in Mısır idarecileriyle olan ilişkileri ve Dımaşk'a hâkim olma girişimleri hakkında az da olsa bilgiler bulmak mümkündür. Bundan başka diğer eseri *Kîtâbü'l-Mukaffâ'l-Kebîr*'de Yusuf'un öldürülmesinden bahseder.<sup>50</sup>

Bu müelliflerden başka Memlük dönemi tarihçisi olan İbn Tağrıberdî (d. 812/1409-ö. 874/1470) *en-Nücümü'z-zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire* adlı eserinde Ebü's-Sâc Dîvdâd'ın Zenci isyanını bastırmakla görevlendirilmesinden, Afşin'in Mısır ve Dımaşk'a hâkim olmak için İshak b. Kündacık'la savaşlarından ve Zilkade 274 (Mart-Nisan 888) tarihinde Humâreveyh'le yaptığı Seniyyetü'l-Ukab<sup>51</sup> savaşından, Afşin'in Azerbaycan'a vali tayin edilmesinden, Afşin'in yakın adamı Vasîf'in isyan etmesinden sonra Mu'tazîd tarafından hapse atılıp ölmesinden bahsetmektedir.<sup>52</sup>

Diğer bir müellif İbnü'l-İmâd (d. 1032/1623-ö. 1089/1679), yıllara göre sıralanmış *Şezerâtü'z-zehab fî ahbâri men zehab* adlı eserinde Afşin'in Dımaşk hâkimiyeti için girdiği mücadelelere, 288 (900-901) yılında Azerbaycan'da vuku bulan veba salgını nedeniyle yaklaşık 700 adamı ve akrabalarıyla birlikte öldüğüne ve Yusuf'un Karmatîler tarafından öldürülmesine değinmektedir.<sup>53</sup>

Minorsky tarafından neşr edilmiş olan Müneccimbaşı'nın *Tarih-i el-bâb ve Şirvan* adlı eserinde Rusların Azerbaycan'a saldırısı ve Yusuf'tan sonra

<sup>49</sup> İbn Haldûn, *Târîhi İbn Haldûn*, c. 3, s. 332, 344-345, 363, 376, 391, 428, 436, 440, 464, 513, 485, vd.; Süleyman Uludağ, "İbn Haldûn", *DİA*, c. 19, 1999, s. 538-543.

<sup>50</sup> Makrizî, *Hutat*, c. 1, s. 885-886; Makrizî, *Kîtâbü'l-Mukaffâ'l-Kebîr*, c. 3, s. 294; Eymen Fuâd es-Seyyid, "Makrizî", *DİA*, c. 27, 2003, s. 448-451.

<sup>51</sup> Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, c. 2, s. 85.

<sup>52</sup> İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, c. 3, s. 42, 63, 65, 80, 87, 96, 139; Mustafa Çuhadar-İsmail Yiğit, "İbn Tağrıberdî", *DİA*, c. 20, 1999, s. 385-388.

<sup>53</sup> İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, c. 3, s. 317, 366, c. 4, s. 76, 81; Cengiz Tomar, "İbnü'l-İmâd", *DİA*, c. 21, 2000, s. 95-96.

Sâcoğullarının başına Müflih el-Yusufî'nin geçmesine dair kısa bilgiler mevcuttur.<sup>54</sup>

Tarih biliminin en önemli başvuru kaynaklarından biri olan paralara da bu bölümde değinmek yerinde olacaktır. Çeşitli müzelerde Sâcoğullarına ait sergilenmekte olan paralar hakkında, İbrahim Artuk ve Cevriye Artuk tarafından yayınlanan *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirindeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*<sup>55</sup>, İsmail Galib tarafından hazırlanan *Müzey-i Hümayun Meskükât-ı Kadime-i İslâmiye Kataloğu*<sup>56</sup>, çeşitli albüm ve kataloğlara ve <http://www.zeno.ru> internet adresine bakılabilir. Bunlardan başka dönemin İslam paralarının görsel ve incelemelerine dair Şennur Şentürk ve Selahattin Özpallabıyıklar tarafından *Altının İktidarı, İktidarın Altınları: Yapı Kredi Para Koleksiyonu Altın Sikke Sergisi* (10 Eylül 2004-26 Şubat 2005) için hazırlanan katalogda<sup>57</sup> da bilgiler bulmak mümkündür. Müzayede usulüyle satışa çıkarılacak olan paraların tanıtımı için çeşitli koleksiyoncular tarafından hazırlanan kataloglar da bu hususta bize oldukça bilgi vermektedir. Bu kataloglara <http://www.mortonandeden.com> internet adresinden ulaşmak mümkündür.<sup>58</sup>

## SONUÇ

İslam kaynaklarının öncülerinden olan Taberî ve sonrasında İbn Miskeveyh gibi müelliflerin çalışmalarını temel alan kaynakların neredeyse tamamı hicri yıl esasını takiple İslam tarihinde yaşanmış olayları aktarmışlardır. Ancak bu eserler genelde Bağdat merkezli yazılmış olmakla birlikte İslam tarihinin dışındaki olaylar hakkında kısa bilgiler vermişlerdir. Abbasilerin hemen hemen her döneminden bahseden Müslüman müellifler daha çok yakından tanıdıkları ve mensubu oldukları İslam dininin tarihini yazmayı tercih etmişlerdir. Fakat hem dini anlamda hem dil anlamında hem de ırk anlamında yabancı oldukları Kafkasya'da olup bitenler ancak hilafet merkeziyle ilişkiliyse bu eserlerde yer almıştır. İslam tarihçileri eserlerini oluştururken genellikle daha önce kendi dillerinde yazılmış olan eserleri incelemeyi tercih etmişlerdir. Bu

<sup>54</sup> Ahmed b. Lütfüllah Müneccimbaşı, *Tarih-i el-bâb ve Şirvan*, (neşr. Vladimir Minorsky), Cambridge 1958, s. 3-5; Minorsky, *Sharvân and Darband*, s. 23-27.

<sup>55</sup> İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirindeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, c. 1, Milli Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Seri: III, No: 7, İstanbul 1971, s. 305-307.

<sup>56</sup> İsmail Galib, *Müzey-i Hümayun Meskükât-ı Kadime-i İslâmiye Kataloğu*, İstanbul 1312 (1894-1895), s. 230.

<sup>57</sup> *Altının İktidarı, İktidarın Altınları, Yapı Kredi Altın Sikke Koleksiyonu*, (yayına haz. Şennur Şentürk, Selahattin Özpallabıyıklar), (ed. Oğuz Tekin), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004-2005.

<sup>58</sup> <http://www.mortonandeden.com> (Erişim Tarihi: 27.05.2019)

bağlamda Sâcoğullarının Abbasi devlet kademelerindeki görevleri, çeşitli isyanların bastırılmasındaki rolleri, tayin edildikleri valilik bölgeleri ve yılları sözü geçen eserlerde detaylı bir şekilde yer bulmuştur. Daha çok onların halifeyle ilişkileri kayda değer görülmüştür. Buna rağmen onların Azerbaycan'a vali atanmalarına dair bilgiler sadece atandığı yılın bilgisi ve öldükleri tarihle sınırlıdır. Onların Kafkasya halklarıyla ilişkileri, Ermeni krallarıyla olan mücadeleleri, Doğu Roma'yı etkileyen girişimleri gibi daha mühim mevzular İslam kaynaklarının hiçbir şekilde dikkatini çekmemiştir. Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan coğrafyasında Müslümanlarla Ermeniler arasında bunca olay yaşanırken İslam müelliflerinin tüm dikkatlerini Bağdat'taki iktidar ve bürokrasi kavgalarına vermesi, bu genel kroniklerin en mühim problemlerinden biridir. Onların Kafkasya Türk tarihine dair boş bıraktıkları alanları ancak dönemin Ermeni kaynaklarından öğrenebilmekteyiz.

#### KAYNAKÇA / REFERENCES

- Ağarı, M. (2013). Ya'kübî. *DİA*, 43, 287-288.
- Altının İktidarı, İktidarın Altınları, Yapı Kredi Altın Sikke Koleksiyonu*, (yayına haz. Şennur Şentürk, Selahattin Özpalabıyıklar), (Oğuz Tekin), Yapı Kredi Yayınları, 2004-2005.
- Ardzrouni, T. (1874). *Histoire des Ardzrouni*, (çev. Marie Félicité Brosset), Collection D'Historiens Arméniens.
- Artuk, İ. & Artuk, C. (1971). *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirindeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, c. 1, Milli Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Seri: III, No: 7.
- Asolık, Açoğh'ıg de Daron (Asolık), *Histoire Universelle Par Étienne Asolık de Tarôn Traduite de l'arménien et Annotée*, Livre III, (neşr. E. Dulaurier), Paris 1883.
- Avcı, C. (2004). Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin. *DİA*, 29, 353-355.
- Avcı, C. (2008). Sâbî, Hilâl b. Muhassin. *DİA*, 35, 340-341.
- Aykaç, M. (1991). Arîb b. Sa'd. *DİA*, 3, 359-360.
- Bayraktar, M. (1999). İbn Miskeveyh. *DİA*, 20, 201-208.
- Belâzurî, A. B. Yahyâ (2013). *Fütûhu'l-büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, (trc. Mustafa Fayda). Siyer Yayınları.

- Bilge, M. L. (1991). Askerimükrem. *DİA*, 3, 493-494.
- Bosworth, C. E. (2005). Osrušana. *Encyclopaedia Iranica*, July 20, 924-925.
- Chamich, F. M. (1827). *History of Armenia*, 2.
- Cheneb, M. B. (1986). Zehebî. *DİA*, 13, 493-495.
- Çubukçu, A. (1992). Baybars. *DİA*, 5, 220-221.
- Çuhadar, M. & Yiğit, İ. (1999). İbn Tağrıberdî. *DİA*, 20, 385-388.
- Defrémery, M. (1848). Mémoire sur la famille des Sadjides. *Journal Asiatique*, 1-78.
- Devâdârî, Ebü Bekr b. Abdillâh b. Aybek (1992). *Kenzü'd-dürer ve Câmi'u'l-gurer*, 5, (neşr. Dorothea Krawulsky).
- Devâdârî, Ebü Bekr b. Abdillâh b. Aybek (1961). *Kenzü'd-dürer ve Câmi'u'l-gurer*, 6, (neşr. Selâhaddin el-Müneccid).
- Durmuş, İ. (2008). Safedî. *DİA*, 35, 447-450.
- Ebü'l-Ferec, el-İsfahânî (1961). *El-Egânî*, 1-24, (tahk. Mustafa Saka).
- Ebü'l-Ferec, el-İsfahânî (1965). *Mekâtilü't-Tâlibiyyîn*, (tahk. Kazım Muzaffer).
- Ebü'l-Fidâ, İmâdüddîn İsmâil b. Muhammed b. Ömer (1997). *El-Muhtasar fi ahhâri'l-beşer, Târîhu Ebi'l-Fidâ*, 1-4, (neşr. Mahmud Deyyüb).
- Ebü'l-Fidâ, İmâdüddîn İsmâil b. Muhammed b. Ömer (1989). *El-Yevâkît ve'd-darab fi târihi Haleb*, (neşr. Muhammed Kemâl, Fâlih el-Bekûr).
- Ebü'l-Fidâ, İmâdüddîn İsmâil b. Muhammed b. Ömer (19840). *Takvîmü'l-Büldân*, (neşr. M. Reinaud).
- Elçibey, E. (1997). *Tolunoğulları Devleti (868-905)*, (yayına haz. Fazil Gezenferoğlu), Ötüken Neşriyat.
- Fayda, M. (2010). Muhammed b. Cerîr Taberî. *DİA*, 39, 314-318.
- Fayda, M. (2011). Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk. *DİA*, 40, 92-94.
- Galib, İ. (1312). *Müzey-i Hümayun Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiye Kataloğu*, (1894-1895).
- Grousset, R. G. (2006). *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (çev. Sosi Dolanoğlu), Aras yayıncılık.

İslam Kaynaklarının Kafkasya Türk Tarihi Açısından Değerlendirilmesi-*Sâcoğulları Dönemi-*

- Günaltay, Ş. (1991). *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler-*. Endülüs yayınları.
- Gündüzöz, S. (2011). Ebû Ali Tenûhî. *DİA*, 40, 470-471.
- Hamevî, Şihâbüddîn Ebî Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî (1977). *Mu'cemü'l-büldân*, 1-5.
- Hamevî, Şihâbüddîn Ebî Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî (1993). *Mu'cemü'l-üdebâ (İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)*, c. 1-6, (neşr. İhsan Abbas).
- Hatîb El-Bağdâdî, el-İmâmü'l-Hâfız Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit (2002). *Târihü Medîneti's-Selâm, (Târihu Bağdât)*, c. 1-17, (tahk. Beşşar Avvad Maruf).
- Hemedânî, Muhammed b. Abdilmelik (1961). *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, (neşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim).
- Hilâl B. El-Muhassin, Ebü'l-Hasen (1958). *Tuhfetü'l-ümerâ fî târihi'l-vüzerâ*, (neşr. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc).
- <http://www.mortonandeden.com>, Erişim Tarihi: 27.05.2019.
- Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib* (2008). Neşr. Vladimir Minorsky, (çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı).
- İbn Haldûn, A. (2000). *Târihi İbn Haldûn (Dîvânü'l-mübtede ve'l-haber fî târihi el-Arab ve'l-Berber ve men-âsarahüm min-zevi's-sânî'lekber*, 1-8, (neşr. Halil Şhade, Süheyl Zekkar).
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Hallikân (1972). *Vefayâtü'l-a'yân*, c. 1-8, (neşr. İhsan Abbas), Beyrut 1968-1972.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım İbn Havkal en-Nasîbî (1967). *Kitâb-ı Sûretü'l-arz*, (Primum ed. Michael Jan De Goeje), (ed. J. H. Kramers), Bibliotheca Geographorum Arabicorum, 2.
- İbn Hurdâzbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh b. Hurdâzbih (1889). *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, (neşr. Michael Jan De Goeje), Bibliotheca Geographorum Arabicorum, 6.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail İmadu'd-Din İbn Ömer İbn Kesîr İbn Davud İbn Kesîr el-Dımaşkı el-Kureyşî (1985). *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, 1-14, (çev. Mehmet Keskin), Çağrı yayınları.

- İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'küb Miskeveyh, (MISKAWAIHI) (1921). *The Experiences of the Nations (The Eclipse of the Abbasid Caliphate)*, 1-8, (ed. trans. and elucidated. H. F. Amedroz-D. S. Margoliouth).
- İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'küb Miskeveyh, (MISKAWAIHI) (2003). *Tecâribü'l-ümem ve Te'âkübü'l-himem*, 1-7, (neşr. Muhammed Ali Beydun).
- İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'küb Miskeveyh, (MISKAWAIHI) (2016). *Tecâribü'l-Ümem*, (trc. Kıvameddin Burslan), (yayına haz. Mehmet Şeker, Rıza Savaş, Süleyman Genç, Ali Ertuğrul), TTK.
- İbn Rüste, Ebû Alî Ahmed b. Ömer (1967). *Kitâbü'l-A'lâku'n-nefise*.
- İbn Tağrıberdî, Cemâlüddîn Ebü'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî (1992). *En-Nücümü'z-zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, 1-16, (neşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin).
- İbnü'l-Adîm, Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Ebî Cerâde (Tarihsiz). *Bugyetü't-taleb fî târihi Haleb*, c. 1-12, (neşr. Süheyl Zekkar).
- İbnü'l-Adîm, Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Ebî Cerâde (1996). *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb*, (neşr. Halil el-Mansûr).
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnü'l-Cevzî (1993). *El-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, c. 1-18, (neşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Mustafa Abdülkâdir Atâ), (indeks. İbrâhim Şemseddin, Beyrut 1993), Beyrut 1992-1995.
- İbnü'l-Esîr, Ali b. Muhammed b. Abdilkerîm el-Cezerî eş-Şeybânî Ebu'l-Fida (2016). *El-Kâmil fî't-Târih, (İslâm Tarihi)*, 1-10, (trc. heyeti: Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özeydin, Yunus Apaydin, Abdullah Köşe), Ocak Yayıncılık.
- İbnü'l-Fakîh, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî (1885). *Kitâbü'l-Büldân*, (neşr. Michael Jan De Goeje).
- İbnü'l-İmâd, el-İmâm Şihâbüddîn Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed el-Akeriyyî el-Hanbelî el-Dımaşkî (1986-1995). *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, 1-10, (neşr. Abdülkâdir el-Arnaût, Mahmûd el-Arnaût).
- İstahrî, Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed el-Fârisî el-İstahrî (1961). *El-Mesâlik ve'l-memâlik*, (tahk. Muhammed Câbir Abdulâl el-Hîmî).

- İzgi, C. (2000). İbnü'd-Devâdârî. *DİA*, 21, 11-13.
- Kādî Abdülcebbar, Kādî Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdülcebbar el-Hemedânî el-Esed Ebâdî Ebü'l-Hüseyn (1966). *Tesbîtü delâ'ili'n-nübüvve*, c. 1-2, (neşr. Abdülkerim Osman).
- Kamers, J. H. (1986). Üşrüşene. *DİA*, 13, 132.
- Kandemir, M. Y. (1997). Hatîb el-Bağdâdî. *DİA*, 16, 452-460.
- Kâtip Çelebi (2015). *Keşfü'z-Zunûn An Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, 2, (çev. Rüştü Balcı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kaya, M. (2008). Sâbit b. Sinân. *DİA*, 35, 356.
- Kazvînî, Müstevfî el-Kazvînî (1364). *Târîh-i Güzîde*, (neşr. Abdülhüseyn Nevâî).
- Kılıç, H. (1994). Ebü'l-Ferec el-İsfahânî. *DİA*, 10, 316-318.
- Kindî, Ebü Ömer Muhammed b. Yûsuf el-Kindî el-Mısrî (1908). *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât*, (ed. Rhuvon Guest).
- Kitâbü'l-Uyûn ve'l-Hadâik fî Ahbâri'l Hakâik* (1871). Cilt 3, (ed. Michael Jan De Goeje).
- Kitâbü'l-Uyûn ve'l-Hadâik fî Ahbâri'l Hakâik* (1972). Cilt 4/1, (neşr. Ömer Saidi).
- Köse, B. A. (2017). *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya 276-317/889-929*, İdeal Kültür Yayıncılık.
- Kurtubî, Arîb b. Sa'd el-Kurtubî (1961). *Sılatü Târîhi't-Taberî*, (neşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim).
- Küçükaşcı, M. S. (2002). Kindî, Muhammed b. Yûsuf. *DİA*, 26, 40-41.
- Küçükaşcı, M. S. (2005). Mudar (Benî Mudar). *DİA*, 30, 358-359.
- Maçoudî (1823-1877). *Les Prairies D'or*, c. 1-9, (metin ve trc. C. Barbier de Meynard, Pavet de Courteille), A L'Imprimerie Impériale.
- Makdisî, el-Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî (1903). *Kitâbü'l Bed ve't-Târîh*, (neşr. M. CL. Huart).
- Makdisî, Şemsüddîn Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ eş-Şâmî el-Makdisî el-Beşşârî (1877). *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, (neşr. Michael Jan De Goeje).

- Makrîzî, Takıyüddîn Ahmed b. Alî (1998). *El-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hutat ve'lâsâr*, c. 1-3, (tahk. Muhammed Zinhum, Medîha eş-Şarkâvî).
- Makrîzî, Takıyüddîn Ahmed b. Alî (1991). *Kitâbü'l-Mukaffa'l-Kebîr*, c. 3, (tahk. Muhammed el-Ya'lâvî).
- Mansûrî, Rüknuddîn Baybars el-Mansûrî ed-Devâdâr (Tarihsiz). *Zübdetü'l-fikre fî târihi'l-hicre*, c. 5, Bibliothèque Nationale de France, Arapça El Yazması No:1572.
- Mekîn, Circîs b. el-Amîd Ebü'l-Yâsir b. Ebi'l-Mekârim b. Ebî'l-Tâlib (1625). *Târîhü'l-Müslimîn Sâhibü Şeriatü'l-İslâm Ebî'l-Kâsım Muhammed ilâ ed-Devletü'l-Atabekiyye (el-Mecmû'u'l-mübârek)*, *Historia Seracenica*, (neşr. Thomas Erpenius).
- Mekîn, Circîs b. el-Amîd Ebü'l-Yâsir b. Ebi'l-Mekârim b. Ebî'l-Tâlib (1657). *Histoire Mahometane ov les Qvarante-nevf Chalifes dv Macine (el-Mecmû'u'l-mübârek)*, (neşr. P. Vattier), (ed. A Monseigneur le Cardinal).
- Mesudî (2011). *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (Arapçadan çev. ve notlar: Ahsen Batur).
- Minorsky, V. (1958). *A History of Sharvân and Darband in the 10th-11th Centuries*.
- Müneccimbaşı, Ahmed b. Lütfüllah (1958). *Tarih-i el-bâb ve Şirvan*, (neşr. Vladimir Minorsky).
- Nüveyrî, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb en-Nüveyrî (2004). *Nihâyetü'l-ereb fî fûnüni'l-edeb*, c. 1-31, (tahk. Abdülmecîd Turhaynî), (neşr. Muhammed Ali Beydun), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Öz, M. (2007). Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb. *DİA*, 33, 304-306.
- Özaydın, A. (1989). Ali b. Zâfir. *DİA*, 2, 459-460.
- Özaydın, A. (1994). Ebü'l-Fidâ. *DİA*, 10, 320-321.
- Özaydın, A. (1997). Hamdullah el-Müstevfî. *DİA*, 15, 454-455.
- Özaydın, A. (1999a). İbn Hallikân. *DİA*, 20, 17-19.
- Özaydın, A. (1999b). İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ. *DİA*, 20, 132-134.
- Özaydın, A. (2000). İbnü'l-Esîr, İzzeddin. *DİA*, 21, 26-27.
- Özaydın, A. (2003). Mekîn. *DİA*, 28, 553-554.
- Özaydın, A. (2009). Sûlî, Ebû Bekir. *DİA*, 37, 492-493.

İslam Kaynaklarının Kafkasya Türk Tarihi Açısından Değerlendirilmesi-*Sâcoğulları Dönemi-*

- Sâbî, Ebü'l-Hasen Sâbit b. Sinân b. Sâbit b. Kurre es-Sâbî (1971). *Târîhu ahhârî 'l-Karâmita*, (neşr. Süheyl Zekkar).
- Safedî, Salâhuddîn Halil b. Aybeg es-Safedî (2000). *Kîtâbü 'l-Vâfi bi 'l-vefeyât*, c. 13, (neşr. Ahmet Arnaut, Türki Mustafa).
- Sayar, S. (2003). Makdisî, Mutahhar b. Tâhir. *DİA*, 27, 432-434.
- Seccâdî, S. (1998). Muhammed b. Abdülmelik Hemedânî. *DİA*, 17, 188-189.
- Sevim, A. (1999). İbnü'l-Adîm. *DİA*, 20, 478-479.
- Seyyid, Eymen Fuâd es-Seyyid (2003). Makrîzî. *DİA*, 27, 448-451.
- Sûlî, Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ es-Sûlî (1935). *Ahhârü 'r-Râzi-Billâh ve 'l-Müttakîlillâh ev Târîhu 'd-devleti 'l-Abbâsiyye sene 322 ilâ sene 333 Hicriyye min Kitâbi 'l-Evrâk*, (neşr. Heyworth Dunne).
- Şerifli, M. (2013). *IX Asrın İkinci Yarısı-XI Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri*. Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü.
- Şeşen, R. (1999). İbn Havkal. *DİA*, 20, 34-35.
- Taberî, Ebî Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (1960-1970). *Tarih-i Taberî (Târîhu 'r-Rusûl ve 'l-Mülûk)*, c. 1-11, (neşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim).
- Taberî, Ebî Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (2007). Cilt 1-4, (çev. M. Faruk Gürtunca), Sağlam Yayınevi.
- Taberî, Ebî Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (1881). *Târîhu 'r-Rusûl ve 'l-Mülûk*, c. 1-15, (neşr. Michael Jan De Goeje).
- Tenûhî, el-Kadı Ebî Ali el-Muhassin b. Ali (1971-1973). *Nişvârü 'l-muhâdara ve ahhârü 'l-müzâkere*, c. 1-8, (neşr. Abbûd eş-Şâlecî).
- Tolmacheva, M. A. (2001). İstahrî. *DİA*, 23, 203-205.
- Tomar, C. (2000). İbnü'l-İmâd. *DİA*, 21, 95-96.
- Uludağ, S. (1999). İbn Haldûn. *DİA*, 19, 538-543.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih (1892). *Kitâbü 'l-Büldân*, (neşr. Michael Jan De Goeje).
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih (2010). *Târîhu 'l-Ya'kûbî*, c. 1-2, (tahk. Abdülemir Mehna).
- Yavuz, Y. Ş. & Avcı, C. (1999). İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *DİA*, 20, 543-549.

- Yıldız, H. D. (1991). Avâsım. *DİA*, 4, 111-112.
- Yıldız, H. D. (1992). Sâcoğulları. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 1-14, Çağ Yayınları.
- Yovhannēs, D. (1987). *History of Armenia*, (trans. and commentary. Rev. Krikor H. Maksoundian).
- Yurdagür, M. (2001). Kādî Abdülcebbâr. *DİA*, 24, 103-105.
- Zâfir El-Ezdî, eş-Şeyhü'l İmâmü'l-âlim-i Cemâleddîn Ebî'l-Hasan Ali b. el-Fakîhü'l-İmâm-ı Ebî'l-Mansur Zâfir b. el-Hüseyn b. Gâzi el-Halebî el-Ezdî (1823). *Ahbârü ed-Düvelü'l-Müngatı'a (ed-Devletü's-Sâciye bi'l-Cibâl)*, (ed. G. W. Freytag), *Locmani Fabulae et Plura Loca Ex Codicibus Maximian Partem Historicis Selecta in Usum Scholarum Arabicarum*, Bonnae, Apud A. Marcum.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân (2003). *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, c. 1-17, (neşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf).
- Zekkar, S. (1982). *Ahbârü'l-Karamita fî Ahsa, Şam, Irak ve Yemen*.